

Пам'ять і питання ідентичності

Фундація ім. Стефана Баторія

Варшава 2013

Проект співфінансується Департаментом Публічної
і Культурної Дипломатії Міністерства Закордонних Справ РП
у рамках конкурсу Співпраця в галузі публічної дипломатії
2013 року,

а також
з дотації Open Society Foundations.

*Публікація виражає лише погляди авторів і не може ототожнюватися з офіційною
позицією Міністерства Закордонних Справ РП.*

FUNDACJA
IM. STEFANA
BATOREGO

Пам'ять і питання ідентичності Польща. Україна

за редакції
Томаша Горбовського і Пйотра Косевського

Фундація ім. Стефана Баторія

Fundacja im. Stefana Batorego

ul. Sapieżyńska 10a

00-215 Warszawa

tel. |48 22| 536 02 00

fax |48 22| 536 02 20

batory@batory.org.pl

www.batory.org.pl

Редакційне опрацювання: Катерина **Сень**

Переклад текстів і виступів з польської: Наталка **Римська**

Коректа: Катерина **Сень**

Художнє оформлення: Тереза **Олещук**

Тексти

– надаються на ліцензії Creative Commons

Визнання авторства

– на тих же умовах 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL)

Світлини: © Copyright by митець і Музей Сучасного Мистецтва у Варшаві

Верстка:

ТОВ ТИРСА

ISBN 978-83-62338-32-0

Публікація поширюється безкоштовно

Варшава 2013

Зміст

Александр Смоляр, **Пам'ять, історія, політика** 7

I. Політика ідентичності і пам'яті в Україні
Максим Стріха, **Політика пам'яті, якої не було** 15

Дискусія (Володимир Баран, Кость Бондаренко, Антін Борковський, В'ячеслав Брюховецький, Владислав Верстюк, Оля Гнатюк, Леонід Зашкільняк, Георгій Касьянов, Микола Княжицький, Володимир Кулик, Мирослав Маринович, Володимир Маслійчук, Олег Медведєв, Анджей Менцвель, Анджей Новак, Андрій Портнов, Василь Расевич, Адам Даніель Ротфельд, Даріуш Стола) 21

II. Політика ідентичності і пам'яті в Польщі
Анджей Фрішке, **Пам'ять у центрі уваги** 61

Дискусія (Антін Борковський, Рафал Внук, Генрик Вуєц, Оля Гнатюк, Даріуш Гавін, Павел Залевський, Марцін Заремба, Леонід Зашкільняк, Лукаш Камінський, Володимир Кулик, Йоанна Курчевська, Яцек Курчевський, Томаш Лубенський, Міхал Лучевський, Мирослав Маринович, Анджей Менцвель, Гжегож Мотика, Анджей Новак, Анджей Олеховський, Андрій Портнов, Василь Расевич, Александр Смоляр, Даріуш Стола, Томаш Стриєк, Роберт Траба, Мирослав Чех) 67

III. Дискусії про пам'ять в Україні	
Георгій Касьянов, Між прагматизмом та ідеалізмом	113
Кость Бондаренко, Гра в історію	117
Володимир Кулик, Казан пам'яті	119
Микола Княжицький, Що пам'ятаємо?	123
В'ячеслав Брюховецький, Питання, яке стало банальним	127
IV. Україна: пам'ять і стосунки з сусідами	
Микола Рябчук, Межі компромісу	133
Андрій Портнов, Україна, Росія та інші сусіди	137
Тарас Возняк, Історія чи історії?	141
Максим Стріха, Тріада Максима Рильського	145
V.	
Волинь і поєднання. Дискусія (Богуміла Бердиховська, Ярослав Грицак, Лукаш Камінський, Мирослав Маринович, Гжегож Пац)	153
Пйотр Косевський, Монумент	171
Від редакції	175
Довідки про учасників	177
Показчик прізвищ	187

Александр Смоляр

Пам'ять, історія, політика

Пропонуємо вам дискусію на непросту тему: про ідентичність і пам'ять у Польщі та Україні. Пам'ять і ідентичність тісно між собою пов'язані. У престижній лекції ім. Томаса Джеферсона, виголошеній у Сполучених Штатах, Лешек Колаковський висловив думку, яку після його смерті часто цитують у світі у присвячених йому статтях і спогадах: «Вчимося історії не для того, щоб знати, як діяти чи як досягати успіху, але щоб пізнавати, ким ми є». Це радикально відмінне формулювання завдання історії, ніж славетна відповідь *historia magistra vitae est* – ідея історії як вчительки життя на потребу моралістів і політиків. Ідея, початки якої сягають античних часів. Колаковський бачить безпосередні зв'язки між знанням про минуле та нашою самосвідомістю й ідентичністю. По суті, наша ідентичність і почуття спільноти будуються на знаннях та уявленнях, що стосуються минулого. Колись про це говорив Ернест Ренан у знаменитій лекції *Чим є нація?* (1882): «Спільна пам'ять породжує почуття співвідповідальності, почуття солідарності. Солідарність, що виростає з минулого, також є вираженням волі жити разом».

Межі спільної пам'яті формують спільну ідентичність, окреслюють межі відчування політичної спільноти. Так відбувається у випадку націй, особливо тих, які віднедавна можуть тішитися своєї державності. Але так є й у випадку, наприклад, такої спільноти, як Європейський Союз. Його зміцнення й поглиблення вимагає постійних зусиль зближення наших візій минулого. Постулювання будування спільної пам'яті – це утопія, але їхнє зближення, взаємне пізнання (також у цьому, історичному вимірі) не тільки можливе, але й необхідне.

Те, що правдиве у випадку держав – членів Європейського Союзу, принаймні так само правдиве, коли йдеться про держави, які своє майбутнє хочуть бачити в його межах. Тут не йдеться тільки про зближення бачення історії через конфронтування власного з поглядом інших, але також (один з істотних показників демократичної культури) про здатність відкритої дискусії про складні проблеми минулого в себе.

Проблеми минулого завжди присутні у відносинах Польщі й України. Адже вони були непрості. Сьогодні, з різних причин, навіть набрали більш інтенсивного значення, а сімдесята річниця волинських убивств справила, що раптом в обох наших країнах про них стали жваво й гостро дискутувати. Проблема пам'яті й ідентичності, як польської, так української, виявилася справою дуже актуальною.

Вагу нашим дискусіям надає ситуація в обох країнах. У випадку України маємо справу з проблемою ідентичності нової держави, держави, яка інтегрувалася з різних частин і нині в складних умовах прагне створити основи для спільної пам'яті й ідентичності. У нашому випадку помітна воля – але її супроводжує також сильний спротив – наново дефініювати ідентичність демократичної Польщі. Триває дискусія про те, чим є польськість, які повинні бути відносини між громадянином і державою, про стосунки між національною й політичною спільнотами, часто дискутується болісний досвід співіснування з національними меншинами у II Речі Посполитій, врешті, порушується проблема відносин релігії й Церкви (йдеться насамперед про Римо-Католицьку Церкву) з демократичною політичною спільнотою. Це все стосується різних аспектів ідентичності Польщі, але подібні питання сьогодні звучать і в багатьох інших країнах.

Традиційно, у міжнародних стосунках сила держави була функцією її військового, економічного й демографічного потенціалів. Вона залежала від ефективної організації держави, її здатності укладати союзи, від таланту вождів і керівників. У нинішній Європі, разом із виключенням збройних конфліктів, зросло значення того, що Джозеф Най назвав «м'якою силою» (*soft power*). Позицію держав значною мірою визначає їхня здатність впливати на інших, беручи до уваги наявний

авторитет, привабливість власних інституційних вирішень, можливість будувати коаліції, багатство культури й наукових досягнень. Так само історія (як героїчні чини, так великі страждання народів) має певний вплив на ту м'яку силу. Велике значення має також відвага, відкритість на те, щоб змірятися зі складними розділами власної історії.

Микола Рідний, «Монумент» [кадр з фільму], 2012, колекція Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві

Частина I

Політика ідентичності й пам'яті в Україні

Максим Стріха

Політика пам'яті, якої не було

Дискусія про українську політику пам'яті, що відбувається упродовж останніх двадцяти років, може дивувати. Чому? Бо *de facto* такої політики ніколи не існувало. Замість про політику, можемо радше говорити про тенденції, певні дії уряду, президента чи громадянського суспільства, які нерідко суперечили одне одному й на які додатково накладалися дії, інспіровані закордонними чинниками.

Головна причина такого стану справ – радянська політика пам'яті, що успішно здійснювалася понад сімдесят років. Вона нагадувала релігійний культ, в якому деміург використовував усі можливі засоби, передовсім освіту, але також пропаганду, топоніміку, святкування різних дат – з метою створення радянської людини, яка мала бути переконана, що в історії відбулися дві важливі події: Велика Жовтнева революція і перемога у Великій Вітчизняній війні. Крім того, радянська політика пам'яті закладала, що возз'єднання українського народу з великим російським народом було історичною межею того першого народу та його остаточною метою. Ніби «принагідно» з'явився небажаний для влади козацький наратив. Годі було його оминати, бо міфічне возз'єднання відбулося в часі, коли козацтво відіграло велику роль (його оминання означало б нехтування частини української класичної літератури).

Під час перебудови раптом сильно проявилися відступи від офіційної лінії. Я був свідком, коли влітку 1990 року відбувся великий козацький збір. На Запоріжжя з власної ініціативи з'їхалися тисячі людей. Це чудово показує, що цей козацький наратив не тільки існував у часи СРСР, але також відіграв важливу

роль в українській свідомості. Почасти це також відповідь на питання, чому події в Україні після розпаду СРСР розвивалися інакше, ніж у Білорусі. Бо там не було таких наративів, які не відповідали б загальнорадянським.

Політики, які в 1991 році перейняли владу в Україні, не хотіли до кінця порвати з проектом радянської людини. Проте належить зазначити, що гуманітарну сферу віддали в руки опозиційних письменників та дисидентів. За президентства Леоніда Кравчука власне вони отримали різні посади у сфері культури та освіти. Попри це, в політиці пам'яті не відбулося якогось розриву чи радикальної зміни. Прошу подивитися, які постаті опинилися на українських банкнотах (гривня ввійшла в обіг у 1996 році, проте банкноти були запроєктовані кілька років раніше, ще 1992 року). У першій серії на них опинилося сім постатей: два князі – Володимир Великий і Ярослав Мудрий, два гетьмани – Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, два письменники – Іван Франко і Тарас Шевченко, та один громадський діяч, науковець і політик – Михайло Грушевський. Лесю Українку і Григорія Сковороду ввели в обіг пізніше, разом з введенням банкнот номіналом двісті і п'ятсот гривень. Тільки двох перших героїв не знайдемо в радянському наративі. Решта існувала в часи СРСР – їх трактувалося як важливі постаті, що входять до радянського канону. Зрозуміло, у радянський час ті постаті піддавалися дещо іншій інтерпретації, але засадничо українська держава уникала революційних рухів.

У перші роки незалежності здійснювалися спроби впливати зверху на зміну назв, але не можна говорити про якийсь перелом. У Центральній і Західній Україні там, де це було можливо, назви змінено, а на Сході і Півдні не зроблено нічого. Отож донині в дев'яти областях Східної і Південної України функціонують назви з радянських часів, а Київська область під цим оглядом традиційно залишається нейтральною територією. Започаткувалася також акція ліквідації радянських пам'ятників – з подібним результатом. Остаточно ті дії були зупинені з приходом до влади Леоніда Кучми, хоч, як на іронію, перша велика урочистість у сфері пам'яті, в якій взяв участь новий президент, було заплановане ще попередньою владою відзначення 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького.

Проте існує сфера, в якій нам вдалося досягнути певних успіхів – освіта. З невеликими винятками, всі міністри до 2010 року (коли настала сумнозвісна зміна) здійснювали цілісну політику у сфері гуманітарних наук, особливо у сфері

історії та літератури. Вдалося створити новий канон літератури, було видано кілька добрих підручників. Хоча це не були радикальні дії, однак вони прямували в якомусь спільно визначеному напрямку. Тим самим вдалося подолати стару схему, згідно з якою наша історія тяжіла до загальноросійської і внаслідок цього ставала її малозначущим епізодом. Завдяки введеним змінам, історичні науки розвивалися за дещо змодифікованою схемою, яку на початку ХХ століття запропонував Михайло Грушевський.

Деякі зміни настали, коли у 2005 році до влади прийшов Віктор Ющенко, чия політика була спробою копіювання частини польського досвіду. Створено український Інститут Національної Пам'яті, однак вже ніхто не допильнував за тим, аби він мав такі повноваження, якими володіє Інститут Національної Пам'яті у Польщі. Почали увічнювати події національної мартирології, особливо Голодомор, але також битву під Крутами (1918) чи трагедію міста Батурина під час Великої Північної війни. Ющенко порушив ще одне дуже вразливе питання – надання статусу героя особам, які брали участь у створенні ОУН та УПА. Ця тема завжди була дразливою для української держави. З одного боку, на Західній Україні їх давно шанували як борців за національну справу, з другого – на Сході діяли старі радянські стереотипи бандерівців-фашистів.

Діяльність Віктора Ющенка, можливо, завершилася б успіхом, якби не з'явилися інші потужні гравці, які не допустили до примирення українських ветеранів обох фронтів Другої світової війни. Таким чином дії президента зазнали поразки. При цьому варто зазначити, що ані Ющенко, ані його попередники не відважилися ввести до українського пантеону тих, хто міг природно знайти там своє місце. Маю на увазі хоча б творців радянської космічної програми, яку *de facto* створили українці. У цій справі не було запропоновано нічого цікавого. Остаточо Ющенко теж не виявився революціонером. Наприклад, не мав досить сміливості скасувати старе свято Радянської армії – 23 лютого, що його Леонід Кучма у 1999 році повернув як День захисника Вітчизни.

Після приходу до влади команди Віктора Януковича не було моменту інавгурації нової політики пам'яті. У різних сферах радше спостерігаємо дії, що є рівнодійною сили інерції. Це стосується, зокрема, культури. Натомість там, де влада опинилася в руках осіб (маю на увазі передовсім освіту), скерованих

на те, що ми називаємо «руській мір», з'явилися дуже продумані спроби піддати ревізії курс, що був обраний у попередніх роках. Ця нова політика ефективно реалізується і проявляється, зокрема, введенням до шкіл нових підручників з вивчення історії, в яких немає жодних позитивних згадок про людей, які боролися за українську незалежність. Не йдеться тільки про УПА, але навіть про представників українського дисидентського руху шістдесятих років минулого століття, про яких у підручниках фактично не згадується.

Отожмаємо справу з цікавою і внутрішньо суперечливою картиною. В Україні й надалі функціонують релікти веденої Ющенком політики. Вшанування жертв Голодомору донині залишається важливим елементом державного ритуалу, в якому беруть участь представники інших держав. Хоча про сам Голодомор офіційно вже не говориться, що був геноцидом, однак він і далі залишається великою національною трагедією. На державному рівні відбуваються відзначення під пам'ятником героїв і жертв битви під Крутами. При цьому найбільшою подією в рамках політики пам'яті є святкування перемоги у Великій Вітчизняній війні, що Янукович ніби відновив. Різниця між українською й польською ситуацією полягає в тому, що поляки в Другій світовій війні боролися за Польшу і свободу. А за що боролися українці? Зрозуміти важко. Від тих, хто організує ті святкування, відповіді на це питання не почуємо. А ті відзначення відбуваються з георгіївськими стрічками, що стали символом російської мілітарної потуги і не дуже мають щось спільного з Великою Вітчизняною війною, крім того, що ті стрічки використовували донські козаки, які служили у формуваннях... вермахту.

Водночас в Україні відбувається низка нескординованих заходів на місцевому рівні. Наприклад, у Полтаві з великим розмахом зорганізовано урочистості на честь Івана Паскевича, званого у нас Єреванським, хоча в Польщі його пам'ятають як Варшавського. Ті урочистості зорганізував місцевий віце-губернатор, якого зараховують до грона послідовників «руського міра», всупереч протестам київських науковців і представників місцевої громади. Не вдалося заблокувати ті заходи, оскільки на найвищих рівнях влади немає нікого, хто міг би видати у цій справі якісь розпорядження владі в регіонах.

У результаті ми в Україні упродовж тих років дійшли до контроверсійної ситуації. Наша політика пам'яті була й залишається фрагментарною. У ній не

сталося жодних переломів чи зсувів. Тільки синьо-жовтий прапор, яким ще 25 років тому лякали дітей, сьогодні став безсумнівним національним символом.

На кінець повернуся до двох героїв, чії зображення опинилися на українських банкнотах. Михайла Грушевського вписано до національного пантеону, його шанують на всій території України. Натомість Івана Мазепу важко сприйняти росіянам і Православній Церкві, отож ставлення до нього в різних регіонах України різне. Його особа зосереджує в собі багато проблем, які мають українці зі своєю ідентичністю, моделлю розвитку держави й відповіддю на питання: якою державою хоче бути Україна.

Дискусія

Олег Медведєв:

Сподіваюся, що кілька прикладів, які я наведу, допоможуть зрозуміти, в який спосіб в Україні здійснюється політика пам'яті і яким чином приймаються рішення з цього питання.

У 1994 році я мав нагоду брати участь у передвиборних дебатах Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми. Кравчук під час свого президентства провадив політику, яка передбачала реабілітацію принаймні деяких замовчуваних героїв української історії. Його опонент, Кучма, тоді вдавався до досить радикальних і явно проросійських гасел. Пригадую собі, що під час однієї з таких дискусій Кучма запропонував, щоб до синьо-жовтого українського прапора додати червону смужку. Тоді один із журналістів, присутніх у залі, встав і, явно насмішувато, запропонував, аби до українського герба – тризуба – додати червону зірку... Цей сумний анекдот чудово показує спосіб, в який роками формувалася українська пам'ять. Психіатри таке явище називають шизофренією. Соціологи – амбівалентністю української громадської думки. Цим терміном часто послуговується, зокрема, Микола Рябчук. А ті, хто займається політологією й вивчає процеси формування нації, назвали б це явище своєрідним казаном, в якому виплавлюється нова українська тотожність.

У формуванні української політики пам'яті й ідентичності заважає той факт, що історія має дуже сильний вплив на те, що нині діється в Україні. Ставлення до історичних подій і постатей та їхньої оцінки є елементом політики, що дуже

вміло використовують політтехнологи. Йдеться передовсім про дві партії: Партію Регіонів та опозиційні сили. І якщо хтось є критиком політики пам'яті Віктора Януковича (себе я також до них зараховую), не може забувати про те, що навіть якби сам президент мав симпатію, скажімо, до Бандери чи інших «незручних» героїв ОУН і УПА, то не міг би собі дозволити свободи дій у цьому питанні, бо є заручником поглядів своїх виборців.

Нагадаю також, як так сталося, що в Україні під назвою Дня захисника Вітчизни ми відзначаємо старий День Радянської армії. Анекдотично: Леонід Кравчук це свято скасував, а Леонід Кучма – повернув. Хтось ззовні міг би побачити в цих діях глибоку політичну мотивацію. А як це виглядало? Того дня президент Кучма, як пристало людині, вихованій в часи Радянського Союзу, випив зі своїми співпрацівниками. І раптом хтось з його оточення звернув увагу на те, що вони відзначають свято, якого в Україні нема. Як то – нема? – нібито спитав Кучма. І скликав своїх співробітників, доручив їм, аби негайно підготували указ про 23 лютого.

Ще один приклад стосується появи в Києві вулиці Симона Петлюри. Йшла підготовка до відзначення 130-річчя з дня його народження. Мером Києва був тоді Леонід Черновецький, а секретарем Міської ради – Олесь Довгий. Обидва творили так звану земельну мафію, що займалася нелегальним виділенням ділянок у Києві. На одній із таких зустрічей президентові Ющенку звернули увагу, що Петлюра не має в Києві своєї вулиці. А оскільки спори на лінії Ющенко–Тимошенко дійшли були до точки кипіння і мер Києва підтримував усі президентські дії, також у сфері політики пам'яті, то упродовж неповних двох тижнів у Міській раді Києва було проведено голосування і прийнято рішення про зміну назви вулиці Комінтерну на вулицю Петлюри.

Інший приклад, також з Києва, який показує зворотню тенденцію, стосується зміни назви вулиці Івана Мазепи на вулицю Лаврську. Ця історія пов'язана з патріархом Московським та всієї Русі Кирилом, який напередодні ювілею хрещення Русі звернувся до президента Януковича з проханням змінити назву вулиці, яка веде до Печерської Лаври. Українська Православна Церква Московського Патріархату та її глава, який мешкає на території Лаври, були незадоволені, що Лавра міститься на вулиці з іменем гетьмана, якого російська історіографія

представляє як зрадника Росії і православ'я. І так у Києві з'явилася вулиця Лаврська. Треба, однак, визнати, що Янукович намагався якось вибратися з цієї ситуації і не наважився просто змінити назву вулиці на всій її довжині. Колишню вулицю Мазепи поділили на дві частини – коротша носить попередню назву, а довша сьогодні називається Лаврська.

Якщо маємо коротко охарактеризувати політику пам'яті, здійснювану нині президентом Януковичем, то слушно зауважив Максим Стріха, що вона становить своєрідну мішанку радянських, російських та українських героїв і цінностей. Нинішня влада далі старається вшановувати героїв з українського пантеону. Мушу визнати, що кожного разу не можу позбутися здивування, коли бачу прем'єра Миколу Азарова, який покладає квіти до пам'ятника героїв битви під Крутами. Нагадую, що це герої, які в 1918 році гинули в протистоянні з Москвою – від рук співвітчизників Азарова. Подібно є з Днем пам'яті жертв політичних репресій у Биківні та Голодомором. Натомість сьогодні найважливішим святом в Україні, поза сумнівом, є День перемоги у так званій Великій Вітчизняній війні, а святом номер два – День незалежності.

Чудовою ілюстрацією того, в який спосіб пам'ять та історія пов'язані з поточною політикою, служать постійні сварки в українському парламенті. Недавно «Свобода» внесла пропозицію заборонити вживання терміну «Велика Вітчизняна війна», що спричинило новий конфлікт у Верховній Раді. Майже кожного тижня в українському парламенті ведуться дискусії про відзначення різних історичних подій. Це становить дуже виразне поле конфлікту між владою та опозицією. Одні хочуть святкувати радянські дати, інші українські. На це також накладаються внутрішньопартійні поділи. У Партії Регіонів знайдемо групу радикальних прихильників російської пам'яті, до якої належить, зокрема, Микола Азаров, який регулярно покладає квіти до пам'ятника Петру Столипіну. А згадане Максимом Стріхою увічнення пам'яті Івана Паскевича – це заслуга іншого представника цього середовища, міністра освіти Дмитра Табачника.

Отож, які ми маємо перспективи на майбутнє? На мою думку, ще зарано це оцінювати. Все залежить від того, в чіїх руках опиниться влада в Україні. Не маю сумніву, що ми повинні зосередитися на двох питаннях. По-перше, намагатися створити щось інтегральне. Думаю, що хорошим прикладом можуть

бути християнські місіонери, які, прийшовши на ці терени, старалися включати в новий ритуал поганські свята, які тут застали, надаючи їм нового значення. По-друге, треба більше говорити про ті історичні постаті, які не викликають аж таких негативних почуттів, а є в певному сенсі амбівалентні і можуть стати носіями як радянських, так і українських цінностей. Я тут маю на увазі Тараса Шевченка, Лесю Українку, Михайла Грушевського чи Івана Франка. Вони – на відміну від Степана Бандери чи Симона Петлюри – не викликають негативної реакції в пострадянській чи проросійській частинах України.

Я переконаний, що жодна з наявних українських партій не здатна виробити загальноукраїнську програму політики пам'яті. І якщо нам взагалі вдасться виробити спільний національний дискурс, то тільки за умови врахування регіональних перспектив і при засновку, що кожен регіон матиме можливість формулювання своєї, регіональної політики пам'яті як елементу загальнодержавної політики пам'яті.

Володимир Кулик:

Я хотів би запропонувати дещо інший підхід до теми. Замість пробувати діагностувати хвороби української політики пам'яті, ми дуже часто в наших дискусіях зосереджуємося на пошуках рецепту «хворіння по-нашому», тобто *de facto* відповіді на питання, що робити, аби та хвороба тривала далі.

Теза про те, що українська політика пам'яті є міксом різнорідних елементів, настільки ж правдива, наскільки й банальна. Ствердження цього – це перший крок, після якого повинен наступити ряд наступних. А ми найчастіше на тому першому й зупиняємось. Але ж другим повинно бути твердження, що мусимо погодитися на той мікс ідентичностей, бо просто маємо таку історію. Крим і Галичина не матимуть спільної політики пам'яті.

Іншим питанням є дії політиків, як на регіональному, так і центральному рівнях, які в різний спосіб використовують ті розбіжності і по-різному дають собі з ними раду. У дев'яностих роках минулого століття здійснювалися спроби, які Олег Медведев назвав «інтегральними» діями. Хоча я в цьому контексті уникав би слова «інтегральний», бо, на моє переконання, інтегральним в Україні може бути тільки націоналізм, як з одного, так і з другого боку. Немає

чогось такого, як «інтегральне поєднання» чи «інтегральний компроміс». Однак здійснювалися спроби вести політику, яка полягала в ненаголошуванні відмінностей. Це зокрема стосується президентства Леоніда Кучми, що в своїх статтях добре описав Андрій Портнов¹. Тоді була згода на те, аби кожен святкував свої свята і шанував своїх героїв. А на загальнодержавному рівні намагалися досягнути порозуміння, яке могло бути прийнятним для всіх. Інша річ, що часом ті дії були досить абсурдні. Траплялося, що медіа на Сході країни не інформували про те, що Леонід Кучма говорив на Західній Україні. Не можна також забувати про недемократичні дії, до яких доходило в процесі досягнення цього компромісу. Проте панувала згода, що не можна акцентувати тих елементів української історії, які викликають найбільші емоції з одного чи з другого боку.

Це все зруйнувала Помаранчева революція, а точніше, «помаранчева» мобілізація й «антипомаранчева» контрмобілізація. Говорилося про бандитів, які зроблять з України Росію, або про бандерівців, які ненавидять Росію, російську мову і хочуть стерти всі елементи російського та радянського минулого й історії. Відтоді та риторика запанувала в українському публічному дискурсі, бо виявилось, що вона може слугувати надзвичайно ефективним знаряддям для здобуття суспільної підтримки.

Українські політики виявилися вкрай безвідповідальними. Вони зовсім не рахуються з політикою пам'яті та її наслідками. Думають лише про те, що зробити, аби виграти чергові вибори. Це стосується не тільки тлумачення української історії чи формування пантеону героїв, але також питання мови чи закордонної політики.

Важко сказати, чи упродовж останніх десяти років політику пам'яті вели бодай трохи свідомо й систематично. В певному розумінні така політика існувала до 2003 року, проте з часом її здобутки було змарновано, а самі українці віддалилися одне від одного. Соціологічні дослідження показують, що мешканці Сходу та Заходу щораз більше відрізняються між собою. При цьому є очевидним,

¹ Див.: Andriy Portnov, *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010) / Memory and Theory in Eastern Europe*, ed. by Uilleam Blacker, Alexander Etkind, and Julie Fedor, New York 2013, с. 233–254, а також: Андрей Портнов, *Упражнения с историей по-украински*, Москва 2010.

що немає шансів на те, аби увічнення пам'яті ОУН і УПА в якийсь спосіб могло стати елементом загальнонаціонального наративу. Водночас немає жодних сумнівів, що ті елементи української історії повинні бути залучені в регіональні наративи. Загальнодержавна мудрість повинна полягати в тому, що той інший має обов'язок шанувати моїх героїв, але я також зобов'язуюся шанувати його героїв. Зрозуміло, з певними винятками, які належить дуже чітко окреслити, відповідно до очевидних моральних критеріїв.

Остання річ, на яку я хочу звернути увагу – це питання радянської та пострадянської політики пам'яті, а також протиставлення фрагментарної політики політиці цілісній. Говорити про те, що політики пам'яті не існує, бо немає цілісної концепції – це помилка. Прецінь фрагментарна політика – це також політика, навіть якщо вона не сформульована експліцитно. Можемо хіба що задуматися, чи так діється свідомо, чи ні. Подібно помилковим здається твердження про те, що радянська політика пам'яті була цілісною. Вона також змінювалася й була непослідовна, а в кожен окремий період мала відмінності в різних сферах та в різних республіках. Максим Стріха сам собі заперечив, наводячи приклад козацького наративу.

Ми живемо ілюзіїю, нібито політика пам'яті в часи СРСР була послідовна і представляла чітко визначену лінію. Досить запитати про це російських націоналістів. Вони розкажуть, як у період СРСР зміцнилася позиція бандерівців. Думаю, що замість боротися за те, аби нині українська політика пам'яті взурувалася на політиці періоду СРСР, яку помилково називають цілісною, ми повинні нагадати собі, що сталося з тою радянською політикою – напевно не бажано такої долі для себе.

Я переконаний, що кожна політика становить відображення інтересів якихось еліт – чи то політичних, чи регіональних, професійних чи певних зовнішніх акторів. Так було в радянські часи, і так є нині. А ми в Україні повинні чітко сказати, що різниці між нами сягнули дуже далеко, і мало ймовірно, що ми зможемо створити спільну, інтегральну модель. Отже, до тих різних наративів треба ставитися спокійно й зосереджувати увагу на тому, щоб запобігати негативним тенденціям, які провадять до поглиблювання відмінностей.

Адам Даніель Ротфельд:

У польсько-українських відносинах щораз більше значення здобуває прагматичний підхід. Так відбувається не тільки з кон'юктурних міркувань, але також тому, що існує низка проблем, які було відкладено «на пізніше» або ж їх оминалося, аби не створювати собі додаткових труднощів у польсько-українських відносинах.

Мені відповідає таке формулювання теми, яке стосується історичної пам'яті, а не історичної політики. Як правило, історична політика асоціюється з інструментальним трактуванням історії. Натомість історична пам'ять становить просто відсилання до пам'яті як одного із джерел історичної правди.

З різних причин історична пам'ять – як у Польщі, так і в Україні – відіграє значно важливішу роль, ніж у багатьох інших європейських державах. Держава, яка здобула суверенність, мусить наново формувати свою ідентичність. Ця проблема, з різних причин, досі більшою мірою стоїть перед Україною, ніж перед Польщею. Але варто пам'ятати, що проблема ідентичності відіграє фундаментальну роль у формуванні суспільства як такого. Маю тут на увазі стратегічний вибір напрямку розвитку конкретного суспільства, а також відповідь на питання, чи це буде суспільство демократичне чи авторитарне, або, вдаючись до інших понять, патріархальне чи патерналістське.

Виступи, які ми чули в цій залі, служать доброю ілюстрацією того, що різноманітність в Україні сягає набагато глибше, ніж у Польщі. Почасти це впливає з історії, але також з того, що нинішнє українське суспільство натурально поділене значно сильніше, ніж це має місце в Польщі. Щоправда, у нас також існують певні поділи: наприклад, між поляками зі Шльонська та поляками з Поможа, між кашубами та їхніми сусідами, – але вони мають зовсім інший характер. Це трохи так, якби в Україні виникла проблема між гуцулами, лемками, бойками та усією рештою українського суспільства. Наскільки орієнтуюся, такого явища в Україні немає. Натомість лінії українського поділу визначають історичні кордони колишніх великих державних потуг, підданими яких було українське населення. Та частина України, що належала до Австро-Угорщини, має іншу історичну свідомість й інші корені, ніж та, що перебувала під пануванням Російської імперії. Окрім того – незалежно від поділів політично-імперського походження – існують ще інші чинники, які впливають на відмінні підходи українців до процесу

пошуку власної ідентичності. Одним із них є глибоко закорінені комплекси. І тут як поляки, так українці дуже подібні між собою. Найчастіше це комплекси меншовартості, які виражаються в культивуванні різних безпідставних міфів, довкола яких мобілізується сучасна громадська думка. Характерним чинником є також брак знань – чим менше люди знають, тим охочіше вірять у різні легенди.

Тут хочу розповісти про один випадок. Мої перші контакти з новою українською владою мали місце у 1992 році, коли я займався регулюванням конфліктної ситуації у Придністров'ї. Я вирішив, що моїм обов'язком є скласти візит лідерам усіх країн, які межують з Молдовою або мають там свої війська. Отож я подався до Бухареста, Києва й до Москви, чия 14-а армія стаціонувала у Придністров'ї. У Києві я зустрівся з представниками найвищих рівнів державної влади: із президентом, прем'єром, а також з міністрами – закордонних справ та оборони. У всіх українських кабінетах я бачив репродукцію картини російського художника Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові». В якийсь момент я запитав президента Кравчука, чим можна пояснити, що саме ця картина тут висить. Президент почав пояснювати мені історію, яку ілюстрував Рєпін. Я на це відповів: «Скажу щиро, що це картина, яка повинна викликати в українців радше почуття незручності. Чому ви цим пишаєтеся? Це ж ілюстрація цілковитого безголов'я, браку культури й апофеоз найгірших рис голоти – п'янства, розгнузданості, браку гідності. І ви хочете показувати це як символ України?». Не знаю, чи ті картини все ще висять у кабінетах представників найвищої української влади. На моє переконання, це був приклад незнання або просто браку рефлексії, що притаманне теж представникам українських еліт.

Врешті, елементом, який впливає на всю ситуацію, є теж кон'юнктура. Щойно ми почули, як надаються назви українським вулицям, як те чи інше свято здобуває значення, а потім його втрачає. Проте хибним є твердження, що це можна якимись чином упорядкувати.

Погоджуюся з Володимиром Куликом, що існує міф, нібито в Росії – а раніше в Радянському Союзі – все було впорядковане, а історію затверджували на найвищому рівні. Це неправда. Там не раз відбувалися радикальні повороти з дня на день. Не було жодної тяглості. Звісна річ, не скрізь було так само. В СРСР – зрештою, подібно як і в нинішній Росії – намагалися створити один підручник

історії. Зрозуміло, в багатонаціональній федерації таке неможливе. Не буде там одного підручника історії, оскільки Росія різна – складається з багатьох регіонів і народів. І так само Україна дуже різна. Польща також різна. Іншими словами, незалежно від того, хто і яке рішення приймає, не буде одного підручника історії – і це нормальна річ.

На відміну від Польщі, специфіка України пов'язана з тим, що в різних регіонах України минуле трактують по-різному. Під цим оглядом Західна Україна відрізняється як від Східної України, так і від Закарпаття. Це має суттєвий вплив на відносини із зовнішнім світом. Історична пам'ять у стосунку до сусідів викликає негативні наслідки, які мають характер не стільки історичних дискусій – бо це якраз є цілком нормальним – але стосуються передовсім сучасності та майбутнього. Треба чітко сказати: ми в Польщі чутливо реагували на процес будування нової української ідентичності. У зв'язку з цим упродовж тривалого часу деяких проблем взагалі не торкалися. В Україні багато людей – особливо зі світу політики – вважають, що ліпше тих питань взагалі не порушувати. На їхнє переконання, це шафи, в яких сховані скелети. Якщо їх відкриємо, то ті скелети впадуть і жодної користі від цього не буде. Я думаю інакше.

Вважаю, що виявлення правди ніколи не завдає шкоди. Це може бути незручно, але це необхідно зробити. Треба сказати правду. Тоді той незручний розділ буде завершено й він стане сторінкою історії. Доки правда замовчується або приховується, доти вона буде муляти і перешкоджати. І, як бачимо, перешкоджає. Кажу це також в контексті річниці подій на Волині 1943 року, яка супроводжує нашу зустріч. Зрештою, проблема «відкриття шаф» стосується не тільки стосунків між Польщею й Україною, але також польських стосунків з Німеччиною, Росією та Литвою.

На щастя, історична пам'ять у Польщі – часом свідомо, часом інтуїтивно – перестає бути цариною політиків. Хоча так склалося, що в Польщі при владі є історики. У США влада належить переважно юристам, у Німеччині – економістам. У Польщі політичну сцену здомінували особи, що спеціалізувалися на дослідженні минулого – президент, прем'єр, члени Кабінету Міністрів, міністр закордонних справ мають історичну освіту. Очевидно, історичне мислення має вплив на політику, проте я вважаю, що політик, натурально, повинен

вирішувати проблеми сучасності, повинен бути звернений у майбутнє і його формувати.

Складність полягає в тому, що історія впливає не тільки на сприйняття зовнішнього світу, але також на автоперцепцію. Проблемою нинішньої України та її еліт, як на мене, є хибна автоперцепція, яку можна було б назвати пізнавальним дисонансом. Її еліти переконані, що Україна є потугою – може, не світовою, але регіональною напевно. Вважають, що всі запобігають прихильності цієї потуги: «отож ми будемо провадити таку політику, щоб розігравати тих, хто перед нами запобігає». І це сучасна версія політики позаблокових держав періоду поділу світу на Схід і Захід. Отож варто виразно сказати – кажу це як особа безстороння і «незаангажована»: це не так. Ніхто особливо не запобігає ласки України. Навіть більше – серед держав Європейського Союзу ситуація в Україні щораз частіше викликає почуття втоми й нехоті. У тих, хто роками підтримували процеси демократичних змін, складається враження, що в Україні відбулася негативна селекція еліт. У результаті еліти щораз слабші з політичного і професійного огляду. Зрештою, це ширше – глобальне – явище. Словом, усупереч переконанням, поширеним в Україні, гра точиться «довкола України», але немає гри «за Україну». Це гра за сферу впливів. Таке мислення вписується в логіку з-перед Другої чи навіть з-перед Першої світової війни. Але це не має багато спільного з тим, що відбулося в світі після 1945 року. Сьогодні політику і місце держави серед інших народів визначає внутрішній розвиток, а не міжнародні відносини. Закордонна політика в традиційному розумінні втрачає своє значення на користь внутрішніх чинників.

Історична пам'ять матиме вплив на те, чи Україна займе те місце, яке їй належить, чи буде маргіналізуватися. Але на позицію України вирішальний вплив матиме її потенціал і динаміка розвитку. З цієї точки зору наша розмова не є дискусією про історію. Ця дискусія стосується напрямку, в якому розвиватиметься Україна, і позиції, яку вона матиме в Європі і в нашому регіоні.

Андрій Портнов:

У мене два зауваження.

Перше: в польсько-українських, польсько-російських чи польсько-німецьких дискусіях мені весь час бракує істотної речі, яку я метафорично називаю

«мистецтвом вражливості». Хоча ми щодня чуємо, що живемо у глобалізованому, постнаціональному світі, проте це не знімає потреби бути чуйним щодо іншого. В нашому випадку це буде мистецтво вражливості еліт, журналістів, політиків, інтелектуалів, які пишуть і говорять про Польщу в Україні і в Україні про Польщу. Кілька днів тому в одному з польських тижневиків я знайшов текст Рафала Зємкевича², одного з чільних польських правих журналістів, про Волинську різанину. У тій статті аж роїться від змістових помилок. Зємкевич пише про Волинь, про Донцова, який був «гірший від Гітлера», а на завершення стверджує, що тут ішлося про «самостійну Україну». Важко позбутися враження, що це українське формулювання в нього вжито для того, аби показати глибину антипатії й відрази. Але Зємкевич не знає, що, пишучи так, послуговується мовою найбільш антиукраїнської російської пропаганди, де також читаємо про бандерівців у «самостійній Україні». Мені йдеться про вражливість, яка запобігала б таким ситуаціям. А прикладів, подібних до тексту Зємкевича, є десятки – як з одного, так з іншого боку.

Володимир Кулик і Адам Даніель Ротфельд вже звернули увагу на те, що польський і український випадки різняться між собою, а рівень консенсусу в наших суспільствах є інший. Хоча б тому, що ми в Україні маємо суспільство – спеціально не вживаю слова «нація», – яке говорить двома мовами й молиться в чотирьох Церквах, кожна з яких буде наполягати на тому, що саме вона є національною церквою. І це дуже ускладнює нашу ситуацію.

Якщо починаємо замислюватися над нашою пам'яттю, то все виглядає ще складніше, бо на Буковині чи в Криму тих пам'ятей є багато. Не маємо справи з певною цілістю – Польщею – і з певною іншою цілістю – Україною – і не будемо відносини між тими «цілостями». Отож у тій «цілості», якою є Україна, маємо пам'ять хоч би кримських татарів, яка не вміщується в наратив «Великої Вітчизняної війни», але водночас чудово вписується в антирадянський наратив. Але, силою факту, та їхня пам'ять немовби залишається на узбіччі.

Дуже важливим питанням є пам'ять про Голокост. Що ми бачимо? Ця тема повністю оминається і не вписується в жоден український наратив. Я намагався говорити про це в Україні – після чого мене було звинувачено в тому, що

² Rafał A. Ziembkiewicz, *Wołyń – anatomia niepamięci*, „Do Rzeczy” 2013, № 21, с. 70.

я постсовєтський квазі-ліберал. А я висловлював просту тезу, що пам'ять про Голокост і колаборацію – це стосується не тільки Галичини, бо ж уся країна перебувала під німецькою окупацією – в Україні свідомо оминається, бо не впливається ані в неосовєтський, ані в націоналістичний наративи. І коли я написав про це, президент Леонід Кравчук, який тепер багато говорить про «поєднання», заявив, що свого часу в Ізраїлі він перепросив за Голокост і тому вважає, що тема закрита. В Україні весь час панує спрощене й наївне уявлення, що пам'ять – це щось таке, що маємо «тут» і можемо «це» переставити «туди» і «воно» стоятиме там, де «його» поставлять. Немає розуміння, що пам'ять є явищем динамічним, що безнастанно розвивається. Не вийде раз за щось перепросити і вважати, що справа вичерпана.

Ще одне питання, на яке я хотів би звернути увагу – це роль місцевої влади. Коли ми говоримо про пам'ятники Бандері на так званому Заході. Тут одна заувага: окреслення «Захід» не зовсім точне, бо на Буковині чи Закарпатті пам'ятників Бандері немає. У цьому контексті говоримо лише про Східну Галичину і почасти про Волинь. Отож рішення про встановлення тих пам'ятників (чи, для розмаїтості, пам'ятників Катерини II на Півдні і Сході) залежить від місцевої влади. Київ не надто має що сказати в цьому питанні. Треба про це пам'ятати. Маємо чудовий приклад Одеси, де Едуард Гурвіц, який багато років був мером цього міста, з певних причин постановив усунути всі пам'ятники Леніну. На цій Південно-Східній Україні Ленін стоїть скрізь, тільки не в Одесі. Чому? Бо так вирішив мер цього міста. Іншим прикладом є мій рідний Дніпропетровськ, де в небувалому як для України масштабі увічнено Голокост. Чому? Тому, що власне тут є, напевно, найбагатша в усій Східній Європі єврейська громада. І вона постаралася, аби постав музей, пам'ятники, меморіальні таблиці і т.д. Та перспектива не може нам зникати з поля зору, коли наводимо вирвані з контексту приклади.

Мені цікаво почути, якою мірою польське суспільство живе пам'яттю. Якщо йдеться про Україну, то в мене весь час складається враження, що так, всі говорять про історію і використовують її під час виборчих кампаній, але досі залишається відкритим питання про те, який насправді мають вплив ті дискусії на щоденне життя українців. Нам бракує досліджень на цю тему. Легко описати, як виглядає даний пам'ятник, чи навіть порахувати, скільки пам'ятників Бандері

встановлено у Львівській області. Але було б цікаво почути відповідь на питання, що той пам'ятник означає для людей, які довкола нього живуть. На жаль, немає досліджень про це. У публічній дискусії ця тема також не порушується. А шкода, бо в контексті нашої розмови це дуже важливе питання.

Микола Княжицький:

Мій виступ може здаватися досить песимістичним. Будучи в парламенті, можу зблизька спостерігати те, як українські політики й депутати Верховної Ради трактують політику пам'яті і що з нею роблять напередодні підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом чи з Російською Федерацією.

Спочатку коментар: у мене таке враження, що лінія поділу українського суспільства пролягає більш-менш відповідно до кордонів давнього Великого Князівства Литовського, а не Галичини чи Західної України. Кордон Великого Князівства Литовського ділить Україну і сьогодні, і це знаходить чудове відображення у Верховній Раді.

Хотів би підкреслити, що нині маємо справу зі спробами втягнення України в так званий «русский мир». Я дуже виразно це бачу, працюючи щодня в українському парламенті. Дискусії, які точаться у Верховній Раді, в найменшій мірі стосуються того, як вшанувати українську історію, українські цінності та українських героїв, а стосуються того, чи вшанувати старих, радянських героїв чи, може, нових, українських. Кожного тижня представники правлячої партії пропонують віддати честь героям Великої Вітчизняної війни. І ми – як опозиція – часом готові підтримати ці ініціативи, але за умови, що не йтиметься про Велику Вітчизняну війну, бо це російська термінологія, а про Другу світову війну. Також з'являються пропозиції про вшанування Червоної армії, російських героїв і російських або радянських свят. Зате кожного разу, коли українська опозиція намагається вшанувати якогось іншого героя (не Бандеру чи Шухевича, а Володимира Вернадського – творця Української Академії Наук, або Василя Каразіна, чиє ім'я носить Харківський Університет), то ніколи не може розраховувати на підтримку владної фракції. Коли хтось намагається віддати шану таким героям чи таким подіям, які могли б об'єднати довкола себе всю Україну, то більшість чинить цьому супротив. Постає питання: чи так відбувається, бо цього хоче

президент Віктор Янукович? Ні. Україна – це країна, в якій надзвичайно велику роль відіграють олігархи, і президент Янукович потребує підтримки різних олігархів з різних частин України. Подібно Партія Регіонів поділена. Тому немає також спільного рішення про те, які цінності можна підтримувати. Натомість ті, хто добивається вшанування Великої Вітчизняної війни або стверджують, що не треба вшановувати Каразіна чи Вернадського або ж еміграційної співачки Квітки Цісик (про те, чи її вшановувати, ми дискутували у Верховній Раді майже два тижні), хоча самі належать до правлячої партії, але остаточно репрезентують не її інтереси, а інтереси Росії. Можу говорити про це цілком відверто, бо на початку 2013 року четверо таких осіб, особливо заслужених на ідеологічній ниві (серед них Вадим Колесніченко, Сергій Ківалов та Дмитро Шенцев), були відзначені високими російськими державними нагородами. Отож мусимо брати до уваги проблему політизації пам'яті. Не йдеться тут про позицію суспільства, йдеться про політичні позиції – чи можемо собі дозволити спільну пам'ять, яка єднає й допускає існування різних регіональних пам'ятей, чи також це повинна бути одна радянська пам'ять. Коли ми ходили до школи, то мали одну спільну російську історію. І те, що робить теперішній міністр освіти Дмитро Табачник за підтримки українського парламенту, є спробою підважити пошуки української ідентичності.

Немає сумніву в тому, що президент Янукович опинився перед таким вибором: погодитися на підписання угоди про асоціацію і поступитися чи вибрати шлях Олександра Лукашенка? Росія в цьому питанні надзвичайно активна, в тому числі медійно. Наприклад, за гроші Газпрому тепер видається найбільша безкоштовна українська газета «Вісті», яка виходить з 2013 року мільйонним накладом. Тепер видавець цієї газети викупив телевізійний канал, має намір видавати щомісячний журнал і відкрити радіостанцію. Все це відбувається дуже швидко, без огляду на ціну, на гроші російського монополіста.

Очевидно, що Росія має вплив на те, як формується українська політика пам'яті. Коли дивитися на минулі двадцять років нашої історії, то можна сказати, що так було постійно. Але нинішній момент є надзвичайно важливий, тому ми не можемо забувати про політичний контекст нашої розмови. Спеціально скеровую нашу дискусію на теперішній момент, оскільки, так само як польські

дискусії довкола волинських подій впливають на внутрішню ситуацію Польщі, так і наші українські дискусії на цю тему мають подібний характер. І хоч українські інтелектуали, більшість з яких бере участь у цій дискусії, стараються звернути увагу нашого суспільства і наших політиків на ті трагічні події, то політичні сили або займають радикальні позиції у цій справі, або проявляють байдужість.

Василь Расевич:

Я почув багато думок, які мене здивували. По-перше, для мене стало несподіванкою, що всі говорять про потребу ведення якоїсь властивої, єдиної історичної політики. А чим вона мала би бути? З чийої точки зору мала би бути «правильна»? Чи вона буде завжди інша залежно від того, в чийих руках опиниться влада? І кожного разу, коли влада зміниться, то будемо писати історію наново і наново встановлюватимемо канон наших героїв? Така ситуація прецінь вже має місце в Україні.

Подібно як Адам Даніель Ротфельд, я є прихильником того, щоб розрізнити історичну політику та історичну пам'ять. Політика пам'яті – це широке поняття, воно охоплює не тільки політику держави, але також різні громадські ініціативи. Натомість історична пам'ять є чимось, що функціонує в наших головах. Це певний конструкт, що відповідає нашим політичним переконанням і тим знанням, якими володіємо. У цьому контексті традиція – це все те, що ми, живі люди, хочемо включити в нашу ідентичність, коли дивимось у минуле і здійснюємо вибір, що наше, а що не наше. Тим я хочу показати певну штучність дискусії, що стосується історичної традиції, тієї так званої «правильної» історичної пам'яті.

Чому ситуація довкола української історичної політики настільки складна? Максим Стріха не згадав про жодну конфліктну ситуацію, яка була би пов'язана з українською історичною політикою. Зате ми почули про гривню, про різні одиничні ситуації, що супроводжують формування української історичної політики – але не почули нічого про саму історичну політику. Максим Стріха ствердив, що вона фрагментарна й непостійна. Вважаю, що було навпаки. Вважаю, що мала фатальні наслідки для українського суспільства. Ми почули про українських депутатів, які декларують готовність проголосувати за вшанування радянських героїв за умови, що це будуть герої Другої світової війни, а не Великої Вітчизняної

війни. А чому депутати повинні займатися цією темою? Чи в нас нема інших проблем – економічних чи суспільних? Наші політики поведуться так, ніби Україна перебуває на такому рівні розвитку, що найважливіше питання, про яке вони мусять дискутувати – це такі постаті як Бандера, Шухевич або ще хтось інший. Якщо так, то пропоную: треба змінити назву Верховної Ради на Головний Історичний Інститут України і хай депутати далі займаються цією темою.

Чому історія так важлива для українського суспільства? Почасти відповідь на це питання вже прозвучала: історія важлива, оскільки це найпростіше знаряддя мобілізації електорату. В Україні немає нормальних політичних партій. Партії, які маємо, не мусять думати про ідеологію, не мусять творити жодних програм. Їм потрібно лише одне: сказати на Заході України, що Бандера – це герой. І всі вже «за». І ніхто не бачить суперечності в тому, що черга під польським консульством у Львові не припиняється. Ті самі люди, котрі за Бандеру і за Шухевича, їдуть на роботу до Польщі. Вони голосують за таких героїв і підтримують «Свободу», не бачачи при цьому, що ця партія закриває перед ними будь-яку перспективу на майбутнє. Історія – це наше прокляття.

Маємо в Україні п'ять регіонів з різною політичною культурою, різними історичними традиціями. Мало того, ті регіони часто настроєні антагоністично один до одного. І якщо спробуємо їх насильно об'єднати і включити в якусь спільну візію політики пам'яті, то допровадимо або до війни, або до нульової ситуації. Нічого іншого з цього не буде.

Максим Стріха не згадав про один дуже важливий елемент історичної політики, яким є підручники. Якщо не замислимося над тим, що двадцять років тому було написано в підручниках, то не будемо знати, які знання передали тим, хто нині будує нашу державу. Коли розпався Радянський Союз, не було жодних українських підручників. Натомість з'явився підручник Ореста Субтельного, українського історика з Канади, пов'язаного з націоналістичними середовищами³. Я переконаний, що в той момент це був цілком добрий підручник. Але ми використовуємо його донині, живучи в переконанні, ніби те, що походить з радянських часів, є поганим, зате все, що виходить з діаспори, є добрим. І в такий спосіб підручники, зокрема в Західній Україні, були «збандеризовані».

³ Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto 1988.

В них немає місця для мельниківців, немає згадки про Тараса Боровця «Бульбу», а крім того, вони були індоктриновані інтегральним націоналізмом ОУН. То кого ми хотіли виховати на таких підручниках? Якби дати ті підручники в руки учням з Харкова, Мелітополя чи Києва, то вони б перелякалися. Хоча варто пам'ятати, що коли придивитися до радянського нарративу, з якого вилучено всі національні елементи, то важко собі уявити, щоб він був би сприйнятий на Західній Україні.

Найбільшою шкоди українська історична політика зазнала за президентства Віктора Ющенка. Раніше на індивідуальному чи, ширше, суспільному рівнях не було проблеми з тим, аби вшанувати вуйка, який належав до ОУН чи УПА. Ніхто не вбачав у цьому великих політичних жестів. Родина була переконана, що хтось такий не мав нічого на сумлінні і хотіла поставити йому невеликий пам'ятник на цвинтарі. І так було. Ситуація радикально змінилася, коли це почали робити від імені держави. Іменем закону прийнято рішення, що героями України будуть Степан Бандера і гауптман вермахту Роман Шухевич. Це ті герої, яким ми, згідно з законом, повинні віддавати шану. Якщо так виглядає справа, то держава повинна взяти на себе відповідальність за це рішення. Ми повинні взяти на себе відповідальність за діяльність Бандери чи Шухевича, оскільки оголосили, що вони є нашими національними героями. Доки це були дії приватних осіб, різних громадських ініціатив, то ми мали справу із зовсім іншим явищем. А нині українська держава під цим підписується і повинна за це відповідати.

Леонід Зашкільняк:

Думаю, що всі тут присутні чудово розуміють, чим є політика пам'яті і як вона відрізняється від історичної політики, історіографії і т.д. Дозволю собі тільки нагадати, що історична пам'ять є суспільним явищем, тобто явищем колективним, а не індивідуальним. І часом вона змушує людей до того, аби забували те, чого не належить забувати, або пам'ятали про те, чого пам'ятати не повинні – це характеристика Моріса Альбваса. Отож пам'ятання і непам'ятання по суті є маніпуляцією, що стає знаряддям для осягнення двох речей: легітимізації теперішності і творення ідентичності спільноти. Хто цим може займатися? Тільки держава. Погоджуюся, що упродовж останніх двадцяти років в Україні не було жодної політики пам'яті. А останні три роки взагалі немає зацікавлення

тими справами. За питання, що стосуються гуманітарної сфери, відповідають гінекологи чи фізики (це не є закид на адресу Максима Стріхи). Це ганебні дії і важко з ними погодитися.

Дуже добре знаю і ціную тези, що їх висловлюють Володимир Кулик і Василь Расевич. Для доповнення нагадаю, що є дослідження соціологів, антропологів і психологів, які займаються українським суспільством; з тих досліджень випливає, що Україна поділена на чотири частини.

Дозволю собі вступити в полеміку з виступом Володимира Кулика, який твердить, що Україна не має спільних символів, свят, героїв ані спільних цінностей. Тоді постає питання: чи щось таке як Україна взагалі існує? Чи існує українська спільнота? А може, це тільки таке перехідне утворення між Польщею та Росією? Але якщо погодимося з тим, що це повинна бути спільнота, яка, як кожна інша, вимагає формування, то скажімо відверто, що її треба лікувати. З'являється питання: в який спосіб? На моє переконання, є три способи: освіта, засоби масової інформації і культура – мистецтво й література. І поставмо собі питання: якою мірою освіта, засоби масової інформації чи культура формують українські цінності? Думаю, що відповідь очевидна. Суспільство треба лікувати, але це можливо тільки тоді, коли держава підтримує ці кроки. Якщо такої підтримки немає, якщо в нашому інформаційному просторі домінують російськомовні мас-медіа, російська точка зору, російські цінності, інтереси, культура і традиції, то про яку спільноту можна говорити в найближчому часі? Лікувати суспільство можна тільки за підтримки держави. Якщо держава за це не береться, то хвороба, на яку ми страждаємо, допровадить нас до смерті.

Владислав Верстюк:

Якщо будемо дивитися на політику пам'яті як на піраміду, де нагорі є президент, парламент, інтелектуали, то треба пильнувати, аби не забути про основу, на якій та піраміда стоїть. А отже, перед тим, як почнемо говорити про політику пам'яті, насамперед треба визначитися з самою пам'яттю – чим вона є, чого від неї очікуємо, чого прагнемо? Чи ми взагалі знаємо, чим є «українськість» і ті славнозвісні «українські цінності»? У мене складається враження, що ті питання

залишаються без відповіді. Чогось там прагнемо. Про щось там дискутуємо. Сваримось й звинувачуємо. А питання, чого ми хочемо і до чого прямуємо – залишаються без відповіді. І це наша найбільша проблема. «Українськість» є чимось одним в Галичині, а чимось іншим у Харкові. Нещодавно мій племінник одружився з дівчиною з Маріуполя, зі Східної України, і я вперше в житті мав справу з простими людьми з Донецька й Маріуполя. Досі для мене це був невідомий світ. Я був приємно здивований, бо виявилось, що ці люди дуже критичні щодо того, що діється в Україні, також щодо Партії Регіонів і президента Януковича. Проте у ставленні до історії між нами є певна різниця. На сході воно набагато менш критичне, там лише тепер починають дивитися критичним оком на певні процеси, пов'язані з радянським минулим.

Коли ж говоримо про українські поділи, то мені здається, що Україну поділив не кордон Великого Князівства Литовського, а колонізація. Держава поставала як її результат. Схід був колонізований пізніше. Тому там ще немає глибокої рефлексії над історією, за яку можна було б зачепитися.

Коли я слухав виступ Максима Стріхи, у мене з'явилося питання: чи ми випадково чогось не занедбали, чи, може, зробили щось погане? Але кого ще ми могли б додати до тих сімох осіб, які опинилися в українському пантеоні на гривнях? Чи згаданий Миколою Княжицьким Василь Каразін є тим героєм, який міг би змінити долю української пам'яті? Перепрошую, але за всієї моєї поваги до цієї постаті – дозволю собі засумніватися.

Ми є продуктом радянського часу. Невдовзі будемо відзначати століття виходу Першої світової війни. То була війна, в якій українці зазнали великих втрат, війна, яка принесла революцію 1917 року і все, що настало після неї. А пам'ять про ту війну в Україні практично не існує. Якщо йдеться про козацьку пам'ять, про яку говорив Максим Стріха, то я би волів, аби того сучасного козацтва не було взагалі. Погоджуюся з тим, що існує якась козацька традиція – але чи вона є чимось вартісним? Картина Рєпіна, про яку згадав Адам Даніель Ротфельд – нехай собі висить у музеї. Але нічого позитивного для нас з тої картини не випливає. Тому я переконаний, що на проблему, якою нині займаємося, ми повинні дивитись не згори вниз, починаючи від президента, а навпаки, починаючи від основи. Чим є та основа? Ми повинні замислитися над тим, що становить той

фундамент, який можемо використати. На жаль, ситуація виглядає так, що там не надто багато конструктивного.

Кость Бондаренко:

Почну від сумніву, про який говорив Леонід Зашкільняк – чи існує Україна, якщо маємо так багато різних пам'ятей? Подібну проблему має хоча б Бельгія, де безперервно від XIX століття постає питання, чи існує один бельгійський народ. Коли в 1830 році було створено Бельгійське Королівство, багато хто вважав, що воно протримається не довше десяти років, тому, коли святкували 50-ліття Бельгії, в Брюсселі звели величезну триумфальну арку. Немовби самі бельгійці хотіли сказати: вони також здивовані, що їм вдалося так довго витримати. Чому це було можливо? Бо в певний момент відсунули на бік старі конфлікти, а надії на краще майбутнє пов'язувалися з королем Леопольдом I, який відкрив таку перспективу на краще майбутнє. Думаю, що якраз про перспективу нам ідеться. Це вона об'єднує. Те саме стосується України. Ще ніхто не показав нам перспективи.

На жаль, нині в Україні на перший план витягаються історичні розбіжності. Не раз так трапляється внаслідок політичних дій. А варто додати, що політики чудово здають собі справу з того, що існують дуже вразливі питання, які ніколи не сприймуть їхні політичні опоненти чи друга частина України. Тому – незважаючи на наслідки – ті дражливі теми роздмухуються.

Хворобою України є те, що ніхто не шукає компромісу. Якраз навпаки, робляться кроки, які провокують конфлікт. Після смерті Кім Ір Сена в 1994 році в Кореї оголошено його вічним вождем, а Норман Дейвіс тоді скоментував, що Корея буде першою в світі некрократією. Але некрократія панує також і в Україні. Найбільший вплив на ситуацію в нашій державі і спосіб мислення українців, як на Сході, так на Заході, мають лідери, яких давно немає серед живих. Це становить підставу для твердження про дві тенденції, які діють в Україні. Перша – так звана «західна», яка частково охоплює також Київ: характеризується зосередженням уваги на вивченні невикористаного потенціалу, яким володіла Україна, і повним ігноруванням радянського досвіду. Практикується мислення в стилі «що би було, якби...». Йдеться передовсім про потенціал Західноукраїнської Народної Республіки, а потім ОУН і УПА. Натомість так звану «східну» школу

можна охарактеризувати дещо анекдотично. Її прихильники вірять, що в Україні було чотири великих діячі: Ленін, який дав народам право на самовизначення, Сталін, який об'єднав Східну й Західну Україну, Хрущов, який дав Україні Крим, і Брежнєв – українець, який перебрав владу в Кремлі. Мабуть, це найкраще характеризує цю тенденцію.

Адам Даніель Ротфельд згадав випадок Польщі, де історики стають політиками. У дев'яностих роках минулого століття у Верховній Раді України майже 20 відсотків депутатів становили історики. Чи з тої причини якість політики пам'яті була набагато краща? Сумніваюся. Інша річ, що далі влада опинилася в руках бухгалтера, який вчив істориків, як вони повинні писати історію. Це, мабуть, було ще гірше. За президентства Ющенка в основу навчання історії ліг підручник Миколи Аркаса. А в українській політиці почало домінувати мислення за теорією Михаїла Покровського, який у двадцятих роках минулого століття стверджував, що історія – це політика, звернена в минуле. І в Україні це відчувається.

Чи сьогодні в Україні ведеться якась свідомо політика, яка, наприклад, має на меті русифікацію української історії? На моє переконання – ні. В історичній політиці панує хаос. Ніхто не говорить про те, що повинно постати щось на взір Міністерства історії, яке би визначало, якою повинна бути історія і згідно з яким шаблоном належить про неї говорити. Але про минуле також не дискутують. У теперішньому уряді є, може, зо дві особи, які мають якесь поняття про історію. Реальна історична політика має характер чергових кампаній. На липень 2013 року припала 1025-а річниця хрещення Русі. Урочистості проминуть і в наступній хвилині вже ніхто про них не пам'ятає. Але відразу з'явиться нова річниця – на 2014 рік припадає 200-а річниця від дня народження Тараса Шевченка. А після них будуть чергові відзначення – і так без кінця. Отож немає жодної цілісної концепції. Наша політика пам'яті обмежується акціями – стає сумою дій, спрямованих в один чи другий бік.

Володимир Маслійчук:

Хочу розпочати з питання, яке вважаю ключовим для нинішньої дискусії. Ми багато говоримо про регіональні різниці в Польщі і в Україні. Однак забуваємо, що, на відміну від Польщі, Україна має сильні радянські корені. Немає шансів,

аби від них звільнитися. А це ключова проблема, коли йдеться про нашу пам'ять та ідентичність.

Зрозуміло, ми не маємо справи з історичною політикою як якимсь монолітом, про що згадував Максим Стріха. Однак якщо наводимо приклад козаків і святкування 300-ліття возз'єднання України з Росією, то варто зауважити, що це була спроба поєднати різні наративи, яких поєднати не вдається: братерство поєднане з шовінізмом?

Говорячи про радянську спадщину, треба пам'ятати про те, що Радянський Союз був тоталітарною державою. В такій державі влада дуже інструментально використовує політику пам'яті. Ми трохи до цього звикли і це також наша проблема. Ми донині вважаємо, що держава є основним автором політики пам'яті. Нам здається, що держава повинна опікуватися тим чи тим героєм або святом, напише відповідний підручник і займеться мистецтвом, що змінить нашу ситуацію на ліпше. Тими діями часто обмежуємо політику пам'яті. Але влада в Україні – на щастя – має інший характер і є виразно слабша порівняно з радянськими часами. Вже немає можливості контролювати свідомість мас. Тому мусимо при звичаюватися до того, що цілісної пам'яті просто не буде. Замість того з'явиться множинність пам'ятей. На це будуть накладатися спроби створити щось на взір «ужиткової пам'яті», з чим маємо тепер справу, коли ставлять пам'ятники Бандері, які живцем нагадують пам'ятники Леніну. Тому хочу підкреслити, що для України ключовим питанням є не відмінності між регіонами, а радянська спадщина. В Україні ніхто не проводив люстрації. Не відбулося жодного розірвання з минулим. І це має дуже серйозний вплив на нашу дійсність.

Анджей Новак:

Думаю, що було б цікаво, якби ми – перед тим як перейдемо до дискусії про те, що нас ділить – спробували задуматися над тим, що об'єднує польські й українські суперечки про історію і пам'ять. Тому я хотів би висловити дещо критичне ставлення до вжитих Адамом Даніелем Ротфельдом формулювань про комплекси меншовартості, які нібито притаманні нашій частині Європи, а також – що прозвучало в кількох виступах – про потребу лікувати пам'ять. Мушу визнати, що саме формулювання про «лікування пам'яті» здається мені дуже небезпечним.

Чи це мало б означати, що хтось буде виступати в ролі терапевта? А якщо так, то хто може надати повноваження для лікування суспільства чи теж людей з різним досвідом?

Я також поділяю перспективу, яку запропонував тут Андрій Портнов, – що ми повинні вводити якнайбільше розрізень, а не скидати все в один мішок, який потім назовемо «українською» чи «польською» пам'яттю. Можна й треба розрізняти конкретні обставини, конкретні особи чи групи, які формулюють пам'ять і про неї дискутують. У цей спосіб я хочу напівжартома звернути увагу на узагальнення, яке здійснив сам Андрій Портнов, назвавши Рафала Земкевича «голосом польських правих сил». Бо таких голосів з польського правого табору є багато. Мало того, можна сказати, що кожен з тих голосів має іншу пам'ять про різні періоди своєї історії. Бо наша пам'ять індивідуальна також є динамічна. Коли говоримо про пам'ять Земкевича, Новака чи Портнова, то треба поставити питання, коли і за яких обставин вона виразилася? Бо прецінь і вона змінюється залежно від контексту й часу. Хоча, звісно, ми змушені до того, аби спиратися на узагальнення – і я також у своєму виступі їх не уникну з необхідності.

По-перше, я хотів би звернути увагу на певний парадокс: з одного боку, відчуваємо свого роду кризу пам'яті, натомість з другого – переживаємо своєрідний бум пам'яті. Можемо поставити питання, наскільки ті всі дискусії про пам'ять цікавлять молодих людей, особливо в Україні. Чи всі постаті, які тут згадуються, не тільки ті менш відомі, як Каразін, але також з перших сторінок газет, як Бандера, Шухевич, викликають живі емоції серед молодих людей? Мені відомі дослідження стану історичної свідомості поляків, які виявляють надзвичайно низький рівень знання історії, навіть найважливіших імен і подій, а також мізерний рівень зацікавлення тими справами, особливо серед представників молодшого покоління. Маю враження, – що є узагальненням, – що це поширене явище, яке характеризує сучасний світ. Який з цього впливає висновок? На острівці зацікавлення пам'яттю, що дедалі зменшується, точиться затята боротьба за те, аби заіснувати там, де пам'ять ще щось для когось значить. Бо решту зовсім не обходить навіть те, що відбулося рік чи два тому. Наприклад, нагадаю, що речник третьої щодо величини партії в польському парламенті нещодавно сказав, що Варшавське повстання вибухнуло в 1988 році. Я не говорю про це для

того, щоб насміятися з цієї людини чи з партії, яку вона представляє – наводжу цей приклад як ілюстрацію пам'яті її покоління.

Водночас належить ствердити, що сучасні ідеології не пропонують жодного привабливого бачення майбутнього. Під час нинішньої дискусії багато разів звучало твердження: облишмо історію і подивімося в майбутнє. Але прошу сказати, хто сьогодні показує привабливе майбутнє? Мало хто вірить у комунізм, який пропонував атракційну для багатьох візію майбутнього. Розчарував західний лібералізм, який колись малював привабливу для багатьох картину світлого майбутнього – економіка сповільнюється, а замість омріяного майбутнього маємо постійні розмови про кризу. Виявляється, що, парадоксально, погляд на історію є одною з небагатьох ділянок, де можемо відкрити щось нове. Озираємося назад і помічаємо речі, яких раніше не бачили. І можемо ними захоплюватися. Не вміємо показати, як поліпшити перспективи майбутнього, але щораз більше готові «поліпшувати» минуле.

Хочу теж звернути увагу на рамки пам'яті, що їх нам встановили гравці, які нині найсильніше грають на цьому полі. Кілька разів згадувалося, що належить до них Росія, яка водночас є спадкоємицею радянської імперії не лише у юридично-міжнародній сфері, але також у сфері провадження історичної політики. У випадку України Росія дуже сильно впливає на українську дискусію про історію, а також, хоча й меншою мірою, на польські дискусії. Ми й далі змагаємося і сперечаємося про те, наскільки можемо відійти від схеми, яку нам накинули кілька десяти років тому – в Польщі у дещо менш брутальний спосіб, ніж в Україні.

Володимир Кулик говорив про те, що є немовби рівноправні пам'яті – пам'ять бандерівська і пам'ять радянського періоду. У випадку Польщі я не заризиковав би такого ствердження. Я б не клав на одну шальку терезів тих, хто був переслідуваний у часи комунізму, і тих, хто переслідував. У Польщі періоду комунізму – коли нам послідовно накидали визначене бачення пам'яті – функціонувала також контрпам'ять, що творилася поза державою і проти неї. Хоча не можна сказати, що систематично проваджена політика держави (Польської Народної Республіки) не залишила жодних негативних наслідків: деякі речі було витіснено з колективної пам'яті, натомість інші в ній закріплено. Проте доходимо до моменту, коли в 1990–1991 роках ті, чия пам'ять роками замовчували, хотіли про

неї нагадати. Вони робили це раптово й гарячково, бо їм залежало на тому, аби наздогнати втрачений час. Це, своєю чергою, стикається з реакцією тих, хто їм каже: спокійно, не змінюймо нічого згори, бо спричинимо нову «громадянську війну»... В цьому полягає наша спільна драма.

Ця проблема переноситься на ширшу арену міжнародних відносин. Бо західні держави, які творять основу нинішнього Європейського Союзу, не мають такого багажу. За типологією Адама Данієля Ротфельда, ми не назвемо їх «закомплексованими народами» і не скажемо, що вони «потребують лікування». Упродовж десятків років, коли польська й українська пам'ять піддавалися тисковій тоталітарної влади, вони могли вільно формувати свою пам'ять. І з західної перспективи, яка становить окрему перспективу для наших суперечок, наші дискусії здаються чимось неприродним і гарячковим, що можна пояснити комплексами, як висловився професор Ротфельд. А тимчасом, якщо візьмемо до уваги досвід кількох десятків років тоталітаризму, з яким намагаємося зміритися, то виявиться, що західні держави виявляють брак чутливості й терпеливості щодо досвіду Центрально-Східної Європи. Потрібна чутливість – про яку в трохи іншому контексті говорив Андрій Портнов – щодо пам'яті країн нашого регіону.

Перша зміна настала в 2004 році, коли держави нашої частини Європи вступили до Європейського Союзу. Пам'ятаю, як на міжнародному ярмарку в Лейпцигу тодішня міністр закордонних справ Латвії Сандра Калніете порушила проблему введення до європейської пам'яті сталінських, а ширше – комуністичних злочинів. Середовища, які прагнуть формувати європейську пам'ять, почали гарячково мислити про те, як собі дати раду з цим викликом. Придумали, що відбудеться щось на взір *Ausgleich*: з одного боку був Голокост, а другого – ГУЛАГ, що мало якось поєднати ті дві перспективи. Але це було розв'язання на коротку перспективу, бо сама пам'ять набагато складніша. Щоправда, Росія Владіміра Путіна була готова прийняти перспективу ГУЛАГу, але тільки за умови, що це буде пам'ять про ГУЛАГ, в якому гинули росіяни. Інших Сталін убивав слушно (наприклад, поляків)... Захід приймає таку позицію Росії за чисту монету, тимчасом як наша перспектива є дещо інша. Ми відверто говоримо, що ми були об'єктом імперської політики Москви та Берліна. А для такої пам'яті в сучасній Європі вже немає місця. Подібно у Східній Європі – немає місця для пам'яті про

утиски з боку Росії. Таку пам'ять трактують як націоналізм і «лікування національних комплексів», яким протиставляється так звана зріла пам'ять, вільна від такого типу «національних фобій», тому не можна говорити про утиски з боку росіян чи Російської імперії. Але в Західній Європі також є подібно – щораз менше говориться про імперський характер німецького Третього Райху. Маю на увазі не тільки минуле з Голокостом у стосунку до євреїв, що є злочином, який у природний спосіб повинен супроводжувати європейську пам'ять, але також пам'ять, в якій німецькі «надлюди» трактують слов'янських «підлюдей» у спосіб, який не хочеться сьогодні пам'ятати. Думаю, що це якась така площина польсько-українського порозуміння і нагода для спільних дій і спільного змагання з досвідом, який не до кінця зрозумілий для найбільших учасників дискусій про європейську, східноєвропейську і загальносвітову пам'ять.

Останнім часом можна помітити цікаві зміни, які стосуються німецької пам'яті. Її лідери – звісно, це також певне узагальнення, – які найактивніше включаються в її творення, як хоча б Алайда Асман, професійна «жриця» європейської пам'яті, щораз виразніше дистанціюються від пам'яті Голокосту. У цей спосіб німецька пам'ять – принаймні в рамках явища, про яке я говорю – починає формувати свою власну версію пам'яті про Голокост. Ту нову пам'ять пробає накидати Європі – у щораз більшому протистоянні з єврейською пам'яттю.

У такий спосіб відкривається геополітичне поле дискусії про форму пам'яті. У ній діє низка чинників, серед яких згадані: імперська Росія, нова німецька пам'ять чи змінена пам'ять про Голокост. Це все силові поля, в засягу яких знаходиться наша польсько-українська дискусія. Не можемо забувати про вплив тих чинників. У протилежному разі наші дебати будуть до певної міри обмежені і позбавлені перспективи, яка допомагає зрозуміти, що відбувається довкола українських і польських змагань за пам'ять.

Даріуш Стола:

Я з великим зацікавленням прислухався до виступів наших українських гостей і хочу поділитися певним спостереженням: головним суб'єктом тих розповідей виступає влада – центральна або місцева. Це виглядає так, ніби історичну

політику в Україні здійснюють тільки владні кола або ті, що за владу борються. Отож я хотів би запитати про інших суб'єктів історичної політики: чи Церква, важливі мас-медіа, громадські організації ініціюють дії, метою яких є формування історичної пам'яті? Які суб'єкти мають амбіції та передумови для того, щоб формувати пам'ять про минуле?

Анджей Менцвель:

Почну від полеміки з Анджеєм Новаком, який 45 років післявоєнної історії Польщі вкинув до одного мішка, окресленого прикметником «тоталітарний». Я переконаний, що це не має підстав. Наведу приклад з власної історії. У період сталінізму я був міністрантом у костелі в провінційному місті і (хоча, може, політичні історики тут мають іншу перспективу), попри весь тиск, який тоді здійснювали на Церкву, мене завжди супроводжувало почуття, що я дію у сфері, яка не підлягає державній владі. Хоча це напевно виняток, як на тлі Радянського Союзу, так і країн соцтабору. Так було в період розквіту сталінізму, а що вже казати про період після жовтня 1956 року, після 1970-го, після 1980-го? Такі загальні оцінки є історичним фальшем.

Тижневик «Політика» час від часу видає додатки, присвячені різним питанням – об'єднані спільною назвою «Посібник» („Pomocnik”). Двадцять років тому я опублікував на шпальтах того тижневика текст, в якому зробив огляд нового підручника з історії польської літератури і назвав його «посібником»⁴. Я тоді сформулював тезу, що тепер уже не буде підручників, а їхнє місце займуть посібники. Що це означає? Не буде підручників у традиційному розумінні цього слова – як певного обов'язкового матеріалу. Нагадаю, що підручник придумали не в Радянському Союзі, а в Німеччині XIX століття. Вони відігравали надзвичайно велику роль у Польщі, Чехії чи в Литві, бо становили обов'язковий для викладання історичний матеріал і ставали носіями національної ідентичності. Але ситуація змінилася. Вже немає сил, які нас денаціоналізують. Починається процес видобування різної, досі прихованої, якості національної історії, який справляє, що писана історія різниться. На мою думку, це позитивне явище, бо

⁴ Andrzej Mencwel, *Synteza czy bryk*, „Polityka” 1993, № 48.

багатосуб'єктність – як націй, так держав – з етнічно-культурної і суспільної точок зору ближча до дійсності.

Щодо тем, які мають стосунок до регіональної перспективи, я хотів би звернути увагу на те, що чимось іншим є стихійна регіоналізація, а чимось іншим свідоме будувannya федеративної чи квазіфедеративної держави, зі свідомістю, що це розрізнення сприймається і в результаті твориться один багатобарвний державний організм.

На противагу тому, що сказав Адам Даніель Ротфельд, вважаю, що різниця між Польщею та Україною не аж така велика. Спадщина відмінностей Польщі після поділів й досі залишається значною. Прошу мені повірити, я походжу з колишньої пруської частини, а вже півстоліття мешкаю в колишній російській частині. Скажу жартома, що я тут перебуваю немовби на добровільному засланні, і досі відчуваю різниці. А коли ведеться серйозний аналіз, наприклад, ступеня економічного зростання або результатів виборів – ті відмінності належить брати до уваги.

Натомість у мене є питання про процес переходу від етнічної до політичної свідомості. Чи Україна взагалі той шлях проходить? Бо відмінності, які виникли стихійно чи були застані, не є доброю запорукою процесу творення сучасної національної свідомості. Як це виглядає в культурній політиці? На моє переконання, тут політика держави, хоча я ніколи нею безпосередньо не займався, дуже важлива. Знаємо, що сучасні нації творилися у ХІХ столітті шляхом введення обов'язкової програми – академічної, шкільної чи навіть дошкільної, починаючи від віршика Владислава Белзи *Kto ty jesteś? – Polak mały* аж до дискусії варшавської та краківської історичних шкіл наприкінці ХІХ століття про причини падіння Польщі. Як повинна виглядати культурна політика сучасної України? Чи можемо її собі уявити як процес, який прямує від українізації до усвідомлення багатомовності й багатокультурності?

Погоджуюся з тим, що сказали Андрій Портнов і Анджей Новак, що все те, про що ми говоримо, є вищом динамічним. Немає такої точки, в якій ми можемо зупинитися і сказати, що щось уже вирішене. Але власне визначення тих векторів руху чи переміщення є дуже важливе для зрозуміння України в Польщі.

У дуже цікавій дискусії українських колег мені також забракло головного питання – про перехід від Малоросії до України, послуговуючись тут назвою збірки есеїв Миколи Рябчука⁵. Які елементи необхідні, щоб цей процес увінчався успіхом?

Георгій Касьянов:

Я хотів би порушити питання «агентів» чи також «контрагентів» різних дій, пов'язаних з політикою пам'яті. Здається, десять років тому в Етнографічному Музеї у Львові відбувалася презентація книжки Миколи Рябчука *Дві України*⁶. У презентації брали участь всі, хто цікавився проблемою української ідентичності. Помістилися в одній залі. Я тоді подумав, що якби в тій залі вибухнула бомба, то в Україні закінчилися б усі дискусії на тему нашої ідентичності. Це коли йдеться про «агентів» політики пам'яті, їхню кількість та гіпотетичний ступінь їхнього впливу.

Якщо захочемо знайти відповідь на питання, хто цікавиться тими проблемами, для кого вони важливі, то виявиться, що можна назвати з кілька десятків таких людей. Саме з цього середовища ця тема потрапляє до мас-медіа, починає функціонувати в суспільстві, врешті з'являється в публічному просторі. Можна було б сказати: це добре, що суспільство присвячує значну увагу питанням історичної пам'яті. Однак я дотримуюся протилежної думки. В умовному рейтингу проблем історична пам'ять не займає першого місця. Вона стає важливою для нашої спільної свідомості унаслідок її ефективної інструменталізації згаданими агентами (а також політиками) і, відповідно, залежить від їхньої здатності брати на себе відповідальність за те, що відбувається.

Якщо ж йдеться про політиків і президента Віктора Януковича, то президент досить вправно грає на цьому полі. З одного боку він визначив *talking heads*, серед них хоч би Вадима Колесніченка і Дмитра Табачника, що виступають ніби від імені його політичної сили, але він сам не займає жодної ідеологічно

⁵ Микола Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*, Київ 2000. Польське видання: Mikołaj Rybczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, przeł. Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska, Kraków 2002.

⁶ Микола Рябчук, *Дві України: реальні межі, віртуальні ігри*, Київ 2003. Польське видання: Mikołaj Rybczuk, *Dwie Ukrainy*, przeł. Marta Dyhas, Katarzyna Kotyńska i inni, Wrocław 2004.

визначеної позиції. Стоїть понад тим усім. Отже, маємо кілька десятків інтелектуалів і кільканадцять політиків. Це все. Це середовище дискутує про ці справи, формує дискурси і практики української політики пам'яті.

У відповідь на питання Даріуша Столи можу сказати, що в Україні є різні теле- і радіопрोगрами, в яких підіймаються історичні теми. На київському телеканалі є програма «Київські історії». Виходить газета «День» – дуже активна в цій ділянці.

Я хотів би, аби від характеристики «агентів» і «контрагентів» (яких ми нарахували всього, може, кілька десятків осіб), а також тих, хто творить медіа-простір, ми перейшли до ідеї, як та пам'ять формулюється і в який спосіб подається реципієнту. Погоджуюся з твердженням, що пам'ять – це конструкт, який ми творимо разом, а потім передаємо далі. В Україні маємо дві версії пам'яті – інклюзивну і ексклюзивну. Пам'ять у версії інклюзивній захищає меншість згаданих інтелектуалів. Натомість здається, що більшість підтримує ідею ексклюзивну. Мені здається, що в такому стилі прозвучала більшість виступів, добрим прикладом чого були слова Миколи Княжицького, який говорив про те, що депутати від опозиції не хочуть за щось голосувати, бо їм не подобається формулювання «Велика Вітчизняна війна». Хочу нагадати, що саме ця назва надзвичайно важлива для значної частини українського суспільства. І я не впевнений, чи загалом варто робити з цього факту велику проблему. Чи це часом не є інструментальне трактування історії й пам'яті?

Мирослав Маринович:

Ярослав Грицак в одній дискусії про пам'ять висловив тезу, в якій посилається на іспанський досвід: що проблему України могла б розв'язати добровільна амнезія. Коли ця теза прозвучала, в певних колах розпочалася дискусія – чи в Україні щось таке взагалі можливе? Та перспектива може здаватися водночас дуже простою й привабливою, особливо в країні, яка стає дедалі більше поділена. Напевно ніхто не має сумнівів, що треба припинити суперечки, які поглиблюють поділи: про минуле, політику пам'яті і національних героїв. Але висновок з тих розважань був песимістичний – немає шансів, аби в Україні появилася суспільна згода на будь-що. Мені багато хто говорив: годі собі уявити, аби згода появилася в політичних кабінетах, але так само немає на це шансів і серед українських

інтелектуалів. Однак я – трохи всупереч цьому діагнозу – переконаний, що така угода в Україні можлива за умови, що цей процес ітиме знизу.

Прикладом цього є релігійна свобода. На початку дев'яностих років минулого століття в Україні ні для кого це не було таким очевидним: свобода – для мене так, але для людини іншої віри? Це абсурд, бо ж та людина несе зло, тоді коли я – добро. Після двадцяти років релігійних спорів і конфліктів раптом виявилось, що в Україні панує релігійна свобода. І стало чимось очевидним, що я підтримую дружні стосунки з сусідом, який належить до іншої конфесії. Тому вірю, що консенсус в Україні можливий.

У відповідь на питання про інших акторів у сфері політики пам'яті, хочу коротко сказати про українські Церкви. Їхня роль у процесі польсько-українського примирення стає щораз важливіша і все більш позитивна. Очевидно, пам'ятаємо про те, що наші Церкви в минулому (а до певної міри так є й нині) активно залучалися у творення ідеологічних концепцій, які функціонують в українському суспільному й політичному житті. Прикладом цього є гордість Греко-Католицької Церкви з приводу того, що відіграла роль захисника українського народу. Інший приклад – Українська Православна Церква Московського Патріархату. Її дії нерідко вписуються в російську ідеологічну модель. Але ще двадцять років тому з'явилися певні позитивні тенденції, які нині – бачу це все виразніше – набувають впливу.

Мені добре відома ситуація Греко-Католицької Церкви. Знаю, що вже двадцять років тому її зверхники замислювалися над тим, як зрівноважити націєтворчі елементи з євангельськими цінностями. Сьогодні можна сказати, що, поза незначними винятками, у Греко-Католицькій Церкві домінує євангельська перспектива. Доказом цього служить теж факт, як Церква ангажується у процес вшанування жертв волинського злочину та у польсько-українське примирення. Тривалий час я був критичний стосовно того, що раніше робила (або чого не робила) наша Церква. У мене було відчуття, що різні ініціативи приймаються в ній із запізненням. Але тепер ситуація змінилася. Це Греко-Католицька Церква ініціює цей процес. Мене особисто це дуже тішить, бо Церква пропонує українцям змінити перспективу бачення наших історичних конфліктів і болючих досвідів. Зрозуміло, я говорю передовсім про зверхників Церкви. Не хочу ідеалізувати

дійсність, усвідомлюю собі, що існують упередження у різних священників чи критичні голоси про те, що діється нагорі. Але треба ясно сказати, що нині відкривається зовсім інша перспектива.

Чому та перспектива для мене так важлива? Бо в нашій історії маємо багато дуже складних досвідів, неймовірну кількість історичних конфліктів і страждань: Волинь, Голодомор, акція «Вісла»... Багато можна було б тут назвати. Кожен такий конфлікт і кожне страждання є трохи як лінії з Наски. Їхнє значення можна помітити тільки тоді, коли піднімемося вгору. Якщо хтось знаходиться внизу, то бачить хаос каміння – і нічого більше. Кожен дивиться на своє каміння – одні на те, другі на інше. Але в такий спосіб годі помітити сенс, оскільки не бачимо цілості. Тому Церква нині робить дуже важливу річ – впроваджує перспективу, прагнучи подивитися на ті важкі досвіди з іншої площини, трохи згори. Це єдина перспектива, яка може примирити різні способи бачення і привести до порозуміння між нашими національними поглядами.

Антін Борковський:

Я дуже тішуся, що Мирослав Маринович говорить про те, що в Українській Греко-Католицькій Церкві перемагає євангельська перспектива. Дуже тішуся, бо, можливо, незабаром виявиться, що Церква буде єдиною українською інституцією, яка вийде з цієї дискусії незаплямована. Активна участь (певних кіл) Греко-Католицької Церкви надзвичайно важлива і від неї багато залежить. Хоча треба пам'ятати, що в Церкві є також середовища, які ставляться до цих дій критично, і є духовенство, яке бере участь у заходах, організованих українськими радикалами.

Я хотів би нагадати про один просто феноменальний крок, який було зроблено в Радянському Союзі у сфері політики пам'яті і який мав набагато більше значення для нашої історії, ніж нам здається. Маю на увазі фільм «Холодне літо 53-го» режисера Олександра Прошкіна, який – заризикую ствердити – довів до розпаду Радянського Союзу. Той фільм нагадав, якою була реальність війни і повоєнних часів. Без жодної пропаганди чи контрпропаганди виявилось, що кожна радянська родина могла знайти себе в тій картині й увічнити свої жертви, а не своїх героїв. Думаю, що той фільм міг би стати дуже добрим уроком для

України. Свого часу один із німецьких класиків написав дуже хорошу книжку для дітей під назвою *Мій дід-герой і я*, що вписувалася у процес деглорифікації нацизму. Це слушний напрямок, яким ми повинні йти.

Не можу оминати проблеми нинішніх політичних партій та їхнього ставлення до історії. Якщо домінантою «Холодного літа 53-го», а також доробку таких особистостей, як Варлаам Шаламов, Андрій Сахаров чи Мирослав Маринович, була готовність і прагнення зло називати злом, то сьогодні українські політичні еліти не поділяють цього прагнення.

У нашій дискусії бере участь тільки один представник українського парламенту – Микола Княжицький. Що це означає? Це означає, що він має громадянську відвагу і вирізняється на тлі українських політиків тим, що не уникає готовності давати відповіді на питання. А українські політики мають з цим величезну проблему. Свого часу – *nota bene*, з Миколою Княжицьким – я намагався отримати відповідь від Олександра Турчинова про позицію «Батьківщини» в якомусь питанні. Ми не тільки не отримали відповіді, але нас ще й звинуватили в тому, що ми агенти, бо ставимо незручні питання. Такою є українська дійсність.

У цій нашій дискусії ми також заторкуємо проблему толерування зла. Якщо говорити відверто, йдеться про толерування екстремістських позицій: націоналізму, чи, застосовуючи гостріші визначення – фашизму. З цим стикаємося нині в Україні. Я не сприймаю виправдання такої позиції російською маніпуляцією або ж загрозою з боку злої Москви. Я хотів би, аби відбулося однозначне відсічення від певних явищ, навіть якщо треба буде заплатити за це політичну ціну. Ані УДАР, ані «Батьківщина» однозначно не засудили український націоналізм. Бракує однозначного відсічення від того, що погане. Під час нинішньої дискусії ніхто не згадав про Ірину Фаріон та її соратників. Ніхто не назвав її поруч із Колесніченком. А вони ж працюють у парі – поруч з апологетами однієї лінії є не менш заслужені захисники другої опції. Це особи, які тримають публічний дискурс у постійному напруженні, штучно ним маніпулюють і його стимулюють. Нашою проблемою є не георгіївські стрічки, а екстремісти й фашисти, яких ми акцептуємо і гладимо по головах. І які мають в Україні двадцять відсотків підтримки.

Що стосується зла. Якщо говоримо про Волинь і увічнення пам'яті про той злочин, то зло треба назвати злом. Це стосується як української, так польської

історії. Треба намагатися перемогти накинені «адвокатами» як одної, так і другої сторони антагонізми, у чому може допомогти тільки добра воля. Було б чудово, якби в якомусь українському підручнику опинився фрагмент книжки Гжегожа Мотики, де він описав те, що відбулося хоча б у Парослі під час першого рейду ОУН, яка щойно переформувалася в УПА під проводом «Довбешки-Коробки»⁷. Трагедія тої події полягала не тільки в тому, що в Парослі замордовано 150 осіб. Що мене найбільше вразило в книжці Мотики – це історія так званого «огірочка». Українські націоналісти вбивали поляків і прибивали їх багнетом до столу, а до вуст вкладали недоїдений огірок. Якщо хочемо говорити про Волинь, то треба згадувати також такі картини, з повною відповідальністю за них. Вірю, що це єдиний спосіб зупинити шаленство таких осіб як Колесніченко, Фаріон чи ксьондз Ісакович-Залеський.

Коли в Україні презентували книжку Гжегожа Мотики, в якій можна прочитати зокрема про Паросль, звучали звинувачення, що він хоче накинути українцям польський погляд на історію. Йому закидали, що він послуговується польським дискурсом і є польським істориком. Я ту книжку прочитав і можу сказати, що це книжка українська. Написана так, ніби її написав український історик.

Володимир Баран:

Я хотів би на кінець заторкнути один з невеликих, але дуже істотних елементів, що складаються на пам'ять в Україні, істотних для нашої спільної польсько-української пам'яті, тобто драму на Волині та у Східній Галичині під час Другої світової війни. У перші роки нашої незалежності, аж до середини дев'яностих років, в українській історіографії цієї проблеми просто не існувало. Однак під впливом праць польських істориків ця складна й дуже болюча проблематика поволі ставала елементом нашої історіографії. Упродовж останніх двадцяти років з'явилося кілька підходів до тих подій, які можна стисло окреслити назвами «Волинська різанина» або «українсько-польський конфлікт».

⁷ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła*, Kraków 2011. Українське видання: Гжегож Мотика, *Від волинської різанини до операції «Вісла»*. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр., переклад Андрія Павлишина, Київ 2013.

Перша інтерпретація говорить про те, що події 1943–1945 років на землях Західної України становили вияв стихійного незадоволення українського населення, передовсім селян, джерелом якого, зокрема, служила політика влади ІІ Речі Посполитої. Друга інтерпретація бачить у тих подіях певні обдумані дії. Частина українських істориків переконана, що напади відділів УПА на польські села були оперті на накази командирів тих формувань на терені Волині, передовсім «Клима Савура». І врешті третій підхід, згідно з яким частина українських істориків визнає, що дії супроти польського населення були інспіровані найвищим керівництвом ОУН і УПА та були пов'язані з принциповими засадами українського націоналістичного руху, який спирався на ідеології інтегрального націоналізму.

Упродовж двадцяти років, що минули від часу, коли українська історіографія помітила проблему, з'явилася потреба глибшого аналізу тих подій. Не тільки для того, щоб встановити факти, але також для того, аби здійснити їхню оцінку. Ба більше, в дискусіях істориків (принаймні деяких середовищ) спостерігаємо певне зближення в оцінках між польською та українською історіографією.

Саме польська історіографія і те, як це питання трактувалося в польському громадському й політичному житті, мотивували нас розпочати дослідження, а також зацікавитися українськими жертвами. Це може здаватися парадоксальним, але щойно під кінець дев'яностих років минулого століття в Україні почали досліджувати українські втрати в Галичині і на Волині. Друге питання – це незабутні семінари польських та українських істориків «Польща–Україна. Важкі питання» („Polska–Ukraina. Trudne pytania”)⁸. Для нас вони були надзвичайно важливі. На них з'ясовувалися розбіжності, а самі семінари відкривали перспективу для ведення подальших досліджень. Сьогодні нам дуже бракує тих зустрічей. Коли ми не розмовляємо, а суспільно-політична ситуація змінюється, то відбувається певна поляризація підходів і, природно, розбіжності посилюються. Я хотів би нагадати про той дуже добрий досвід співпраці.

⁸ Серія 12 семінарів польських та українських істориків, що їх у 1996–2006 роках організував Світовий Союз Вояків АК та Об'єднання Українців у Польщі. Матеріали цих зустрічей було видано в 11 томах серії *Polska–Ukraina. Trudne pytania* у 1998–2009 роках.

В'ячеслав Брюховецький:

У випадку країн нашого регіону – маю на увазі насамперед колишні радянські республіки, меншою мірою Польщу – реальні зміни в історичній пам'яті відбудуться тоді, коли відійдуть люди, сформовані радянською епохою. Можна різні речі говорити, але я не вірю нікому, хто мені розкажує, що вже як піонер боровся з комуністами. Не було чогось такого. Всі ми проходили через певні етапи і щойно з часом починали розуміти, чим насправді є та система, в якій ми жили. Часто навіть не усвідомлюємо, як глибоко в нас сидить советськість. У дискусіях про історичну політику не можна про це забувати.

Оля Гнатюк:

Почну з коментаря до виступу Георгія Касьянова, який можу стисло підсумувати висловом: «узок круг этих революционеров и страшно далеки они от народа». Я не вперше сперечаюся з ним на цю тему і вже втрачаю надію, що колись дійдемо до порозуміння. Але спробуймо на хвилику повірити, що справді є так, як твердить Георгій Касьянов: маємо справу з дуже вузьким колом інтелектуалів, яких цікавить тематика, про яку говоримо. Досить було би позбутися їх усіх – і настав би святий спокій, бо решту суспільства це питання взагалі не цікавить. Вважаю, що це абсурд. Якщо ми всі погоджуємося з тим, що питання історії використовують у поточній політиці і в дискусіях між українськими політиками – які нагадують сцену з польського віршика: *Złapał Kozak Tatarzyna, a Tatarzyn za łeb trzyma* («Зловив козак татарина, а татарин за голову тримає») – то це все відбувається у виборчому полі. Якщо так є, то важко повірити, що суспільство ці питання зовсім не обходять.

Відповідаючи на питання Даріуша Столи про інших акторів, які беруть слово в українській дискусії про пам'ять, то роль Церков дуже неоднозначна. Іншою є позиція Православної Церкви Московського Патріархату, інша – Православної Церкви Київського Патріархату, а ще інша – Української Автокефальної Православної Церкви. Якщо задумуємося над тим, яку роль відіграють мас-медіа, то я – знову ж таки, на відміну від Георгія Касьянова – переконана, що мас-медіа не відіграють тут жодної ролі. Навпаки, я відчуваю сильний вакуум. Не можна говорити, що газета «День» (наклад удесятеро менший, ніж у «Газети Виборчої»)

має суттєвий вплив. А громадські організації – на моє переконання, їх є небагато, а з тих, які беруть на себе таку роль, і то в обмеженому обсязі, робить це Міжнародний Фонд «Відродження». Варто відзначити такі громадські ініціативи як Historians.in.ua чи Історична Правда. Але це важко порівняти з ситуацією, з якою маємо справу в Польщі. Це роблять ентузіасти – не тому, що вони аматори (адже їхні дії дуже професійні), але тому, що провадять ту діяльність позаінституційно, без підтримки держави, ніби поза нею. Таким чином повертаємося до основної проблеми – в Україні немає волі й рішучості, щоб інституційно підтримувати політику пам'яті. Ніби створено український Інститут Національної Пам'яті, але сьогодні він просто у жалюгідному стані. Таких прикладів є більше.

Тут багато разів згадувалося про спроби повернення радянського наративу. Я воліла би застосувати тут інше поняття і говорила б радше про імперський наратив. Тут треба звернутися до емпатії і вразливості. Якщо в Україні ставлять пам'ятник Суворову, який вирізав до ноги мешканців чорноморського узбережжя, то мене цікавить, що насправді мав би увічнювати цей пам'ятник – чи не завоювання імперської Росії? А від його рук гинуло татарське й турецьке населення, залежно від того, яку частину узбережжя Чорного моря здобував. Подібно є зі встановленням пам'ятників Катерині II, кожен з яких є пам'ятником імперській пам'яті Росії...

На моє переконання, плюралізм не виключає консенсусу – і його можливо досягнути, навіть при різномірній і дуже поділеній пам'яті окремих регіонів.

На завершення хочу додати, що я не можу вибачити Вікторіві Ющенку указу про Бандеру. Однак вважаю перебільшенням оцінку, що його політика пам'яті завдала найбільше шкоди в історії України. Забуваємо про найважливішу річ, яку йому вдалося зробити – увічнення пам'яті про Голодомор. Якщо будемо пам'ятати Ющенкові тільки Бандеру, то затушуємо щось, що нині є суттєвим елементом загальноукраїнської національної пам'яті.

Частина II

Політика ідентичності й пам'яті у Польщі

Анджей Фрішке

Пам'ять у центрі уваги

Я зосереджуся на польській політиці пам'яті після 2000-го року та порівнянні її з попередньою декадою, натомість не буду торкатися проблем історичної пам'яті до 1989 року.

Передусім, після 2000-го року серед політичних, інтелектуальних та публіцистичних еліт сталися важливі зміни у способі мислення про польське минуле. Ті зміни накладаються на політичні поділи, які після 2000–2004 років (можна сперечатися про конкретну дату) стали доволі чіткими. Вони стосувалися, зокрема, ставлення до минулого. Проте контрверсії, з якими ми мали (і далі маємо) справу, не охоплюють періоду до 1939 року, тобто II Речі Посполитої, Першої світової війни, національних повстань – ті події не функціонують у публічній сфері. А навіть якщо і з'являються, то це інциденти, підпорядковані тому, що викликає справжні емоції, тобто подіям Другої світової війни і тому, що настало після неї. У цьому контексті звучать дуже рішучі, часто контрверсійні думки.

Цю проблему виразно видно на прикладі польсько-українських стосунків. Загалом у польській дискусії не обговорюються надзвичайно важливі у польсько-українській історії події з міжвоєнного двадцятиліття та питання, пов'язані з війною 1918–1919 років – увага зосереджується майже виключно на періоді Другої світової війни. Винятком є спеціалізовані праці, часто дуже цінні, але не ними тут займаємося. Тимчасом ті питання, пов'язані з міжвоєнним двадцятиліттям, були широко присутні в польських дискусіях дев'яностих років минулого

століття і закладали в Польщі основу розвитку роздумів над польсько-українськими стосунками першої половини ХХ століття. У свою чергу, в українській свідомості саме ті події надзвичайно важливі як контекст волинського злочину. Оскільки ці дві дискусії «розминаються», то це дуже ускладнює спільну розмову.

Нові інституції

Після 2000-го року в Польщі були створені нові інституції. Наслідком їхньої появи є те, що коли говоримо про проблему пам'яті, ставлення до традиції й минулого, то опиняємося не лише в колі академічних, суспільних чи публіцистичних дискусій, а стикаємося з питанням діяльності державних інституцій, які стали носієм певної думки і формування уявлень. Тут слід згадати Інститут Національної Пам'яті, інституцію з дуже великим організаційним потенціалом, з великими видавничими, освітніми, виставковими можливостями, яка має вплив на навчання в школах. Інша інституція – це Музей Варшавського повстання, сфера діяльності якого зосереджується на повстанні 1944 року, проте дуже сильно впливає на конструювання ширших уявлень про минуле, Армію Крайову і долю поляків під час Другої світової війни. Черговою подібною інституцією буде Музей Другої світової війни, який знаходиться ще в стадії будівництва. Він значно слабший, ніж дві згадані інституції, але через семінари й публікації вже тепер бере участь у польському дискурсі пам'яті.

Зрозуміло, існують також інституції приватного характеру. Серед них на увагу заслуговує передусім Осередок KARTA, який розпочав свою діяльність ще в підпіллі у 1980-х роках, але сьогодні його роль дедалі зменшується, порівняно з організаційною силою згаданих попередньо інституцій. Історія Осередку KARTA служить доброю ілюстрацією того, що сталося упродовж останніх років із польською політикою пам'яті. З кінця 1990-х років Осередок KARTA безперервно має серйозні фінансові проблеми, з чим раніше не доводилося стикатися такою мірою.

У Польщі існує також багато різних локальних і середовищних осередків формування поглядів, у тому числі ветеранських організацій, які не втрачають сили, попри те, що ветеранів практично вже немає серед живих. Існують локальні середовища, які проблему історичної пам'яті трактують як надзвичайно

важливий елемент впливу на найближче оточення. Однак ширше обговорення цієї проблеми вимагало б глибшого аналізу. Хочу тільки зазначити, що таке явище існує.

На це все накладається уже згаданий політичний поділ Польщі, який драматично поглибився після 2005 року. Це ускладнює розмову про різні справи між прихильниками тієї чи іншої опції, особливо крайніх груп.

Жертва чи кат?

Я щораз більше стаю переконаний у тому, що у Польщі ставлення до минулого й історії зайняли місце, яке колись належало політичній ідеології (у класичному розумінні цього терміна). Колись поляків можна було поділити на прихильників лівого й правого таборів, за вихідний пункт приймаючи дискусії на суспільно-економічні теми. Вони дискутували про суспільство, його структуру або ж про економічну політику. Сьогодні ті поділи не так суттєві і не викликають сильних емоцій. Натомість виявляється, що в ідейному плані найважливішою і такою, що найбільше ділить людей, є дискусія про історію і традиції. З точки зору історика, це доволі проблемна ситуація, бо крім дискусії про факти та їхню інтерпретацію з'являється ще й генеральна перспектива, що стосується системи цінностей, а отже, її не вдасться узгодити в дискусії.

У цьому контексті для польської публічної дискусії надзвичайно важливою подією була справа Єдвабного. То був початок 2000-х років, коли у публічному просторі з'явилася історія злочинів поляків, учинених щодо єврейських сусідів у 1941 році. У Польщі тоді прокотилася широка хвиля дискусій як у мас-медіа, так і в інтелектуальних середовищах, в яких ставилося питання про те, як ми ставимося до нашого минулого і нашої традиції, чи завжди поляки були народом мучеників і жертв, чи, може, також були катами? Звучали питання про те, що маємо пам'ятати з такого минулого і як до нього ставитися. Анджей Новак ті дискусії образно підсумував питанням: про що говорити в першу чергу – про Єдвабне чи про Вестерплатте? Чи ми хочемо будувати ідентичність і національну свідомість, спираючись на пам'ять і культ польських воїнів з Вестерплатте¹, які у 1939 році упродовж семи днів самотньо чинили опір масованим німецьким

¹ Andrzej Nowak, *Westerplatte czy Jedwabne*, „Rzeczpospolita”, 1 sierpnia 2001.

атакам, чи будемо насамперед пам'ятати про наші провини перед іншими? З цим останнім пов'язувалося побоювання – висловлюване переважно публіцистами – про те, що домінуватиме в польській самосвідомості. Чи часом не стане ним переконання, що ми – нічого не варті кати, колаборанти й боягузи або – о жаж! – злочинці? Постало питання про національну свідомість і тотожність, почуття гордості за наше минуле або його брак.

Ця дискусія відразу була вписана в категорію світоглядного конфлікту і дилеми, на чому належить будувати нашу ідентичність. Таким чином виникла значна розбіжність між оптикою та оцінюванням: про що писати, що оминати, а на чому наголошувати? Як конструювати Музей Другої світової війни? Якою повинна бути роль і політика Інституту Національної Пам'яті? З цим пов'язане питання, яке вперше чітко сформулював Ян Томаш Грос у своїй книжці *Syciudu*²: чи при описі драматичних подій минулого маємо прийняти оптику жертви, чи шукати якогось об'єктивізованого, позбавленого емоцій, способу бачення, а може, навіть прийняти оптику вбивць? Грос дуже виразно вибрав оптику жертви. Вважаю, що власне та перспектива і свідोцтво страждання сьогодні домінують у способі бачення драматичних подій минулого.

Те саме питання стосується й волинських подій. Справа очевидна – оптика жертв є домінантною перспективою, їхнє свідоцтво є свідоцтвом найважливішим, а моральна оцінка тих подій однозначна. Не можемо собі дозволити релятивізувати проблему жертв та їхньої трагедії, бо цього нам не дозволяє система цінностей. Якраз навпаки – почуття обов'язку щодо минулого і вбитих співвітчизників змушує ставити жертви у центрі розповіді й роздумів над історією. Це питання певного методологічного підходу, який у польсько-українських стосунках має особливо глибокий і складний контекст. Саме ця перспектива – погляд з точки зору жертви, дуже сильно вплинула на спосіб роздумів та опису подій упродовж останніх років.

З цими дилемами пов'язане також те, що поставлено під сумнів той спосіб мислення, який домінував у Польщі у дев'яностих роках минулого століття. Мислення, яке найповніше визначив Ян Юзеф Ліпський в опублікованому 1981

² Jan Tomasz Gross, *Syciodzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

року³ есеї *Дві вітчизни – два патріотизми*. Ліпський тоді підважив мислення в категоріях національного егоїзму (свідомо вживаю цю спрощену формулу, яка, сподіваюся, не викличе непорозуміння). Відносини між націями, пише Ліпський, не можна розглядати в категоріях егоїзму й поцінування того, що наше. Ми повинні радше шукати перспективи, яка дозволить нам стати чутливішими у стосунку до наших партнерів, а отже – помічати наші провини й несправедливість, кривди, які ми завдали сусідам. Такий спосіб мислення упродовж довгих років поділяв Яцек Куронь – особливо у польсько-українських стосунках. Куронь трактував наші відносини як надзвичайно важливі і мав до них дуже особисте ставлення. Ще задовго перед 1989 роком з його уст звучали важливі декларації, він ініціював зустрічі й акції, адресовані польській опозиції, які закладали фундамент польської політики стосовно України у 1990-х роках. Однак від 2000 року той спосіб мислення щораз частіше ставиться під сумнів. Нагадаю, що в перспективі Куроня не було найважливішим питання, хто скільки вбив: «наших вбито сто тисяч, а ми вбили заледве десять». Куронь протестував проти таких рахунків. Натомість сьогодні такі порівняння, виглядає, опиняються в центрі дискусії – як елемент розрахунку, а часом і пункт, з якого належить починати розмову про Волинь.

Історіографія ідентичності

Отже, у 2000-х роках відбулася зміна парадигми мислення й оцінки явищ. Якщо проблема жертв стає центральною, тоді їхня кількість є надзвичайно важливою. Це питання значною мірою присутнє в наших історичних дискусіях, у тому числі в тих, що стосуються Волині. Я дивлюся на це явище доволі критично, бо з певного моменту наші розмови про минуле й події, що відбулися багато років тому, ведемо в «ідентичнісний» спосіб. Свого часу це окреслення здобуло популярність у політичному контексті, існують «ідентичнісні» часописи й «ідентичнісна» публіцистика, а тепер з'явилася також «ідентичнісна історіографія». Тобто така, яка служить визначенню власної ідентичності і ставлення до минулого, формує і зміцнює поляка певної орієнтації, його ставлення до традиції, держави та

³ Jan Józef Lipski, *Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)*, Warszawa 1981.

ідей – європейських, неєвропейських, християнських, нехристиянських і т.д. Із прийняттям цього «ідентичнісного» дискурсу накладається чіткість у трактуванні минулого, а розповідь про нього стає фундаментом «національного виховання». Це явища, які дуже ускладнюють прийняття перспективи відкритого діалогу між націями, яку запропонував Ліпський.

Завершуючи, хотів би зазначити, що серед польських еліт відбулося ще інше зміщення. Минуле й історія, також та найбільш трагічна, стали важливими для політичних угруповань, які самі себе визначають правими. Для решти ці теми не мають великого значення. Я не маю на увазі тільки лівого табору, який взагалі такими питаннями не займається, а навіть якщо це робить, то виходить якийсь цирк, як, наприклад, у лівому часописі «Огляд» („Przegląd”), який у польсько-українських питаннях представляє позицію, яку можна окреслити як ультраправу. Натомість правляча Громадянська Платформа взагалі не цікавиться минулим ані історичною політикою, не виступає в дискусії про ідеї, історії і цінності, що виводяться з минулого. Натомість для правих угруповань ці справи мають фундаментальне значення.

Дискусія

Анджей Новак:

Анджей Фрішке послуговується термінами «лівий табір», «правий табір». Я хотів би запитати: що означають ці поняття? Наприклад, чи Мечислав Мочар був правим? Чи можна так сказати? У певному сенсі так. Однак тоді ті поняття розмиваються. І якщо Анджей Фрішке говорить про те, що «лівий» часопис говорить про Україну як «правий», то це також велике узагальнення стосовно «правого табору». Упродовж вісімнадцяти років я видавав «правий» двомісячник „Arcana” – і прошу мені вказати бодай одну статтю про українські справи, яка не вписувалася б у те, про що говорив Яцек Куронь. При всьому іншому, що нас з Куронем різнило. Отож ті загальні визначення можуть вводити в оману.

Цікавою є теза, яку запропонував Анджей Фрішке, що перші роки після відновлення незалежності виразно відрізняються від того, що настало потім. А отже, з точки зору пам'яті, маємо добрі дев'яності роки і більш конфліктні роки останньої декади. Як цезуру Анджей Фрішке вказав дискусію про Єдвабне. Це справді був поворотний пункт. Однак варто замислитися над причинами тієї зміни. Те, що з'явилося кілька поганих політиків (чи істориків, чи публіцистів), які забрали голос і знищили публічну дискусію в Польщі – напевно не може служити поясненням. У світі змінилося багато речей. Пригадаймо собі дев'яності роки – це перспектива кінця історії. Варто підкреслити великі надії, які з'явилися принаймні в нашій частині Європи – «всі йдемо на Захід, на той добрий Захід, який переміг у холодній війні; йдемо з надіями на кращий світ; йдемо не

самі – з нами йдуть українці, росіяни; йдемо разом, всі в одному напрямку». Насамперед виявилось, що Росія не конче тим цікавиться, а потім ми увійшли до ЄС без України. І радше тієї України там не хочемо (а точніше – не хоче її більшість «старої» Європи). В результаті на нашому континенті з'явився новий, дуже виразний кордон. Ті нездійснені надії змінили перспективу бачення історії. Насамперед для тих українців і росіян, які сподівалися на зближення з Європою за умов, які пропонував той кінець історії.

А наша перспектива? У 1999 році ми вступили до НАТО і нашу присутність там почали від бомбардування сербів. Це був момент пробудження. Виявилось, що історія зовсім не закінчується, а далі собі триває. Потім був Ірак, Афганістан, поділ на нову й стару Європу. Раптом немовби оживає багато історичних травм. Виявилось, що насправді настав кінець «кінця історії».

З'являється ще один аргумент – Росія вже не ставить перед собою питання про входження до того світу «кінця історії». Якраз навпаки – декларує, що не хоче до нього вступати і суверенно відкидає таку перспективу. Мало того, хоче утримувати у світі свою окрему сферу, що стосується мислення про минуле і теперішнє на засаді збереження певної імперської сфери. Україна розташована на кордоні того простору, який Володимир Путін дуже виразно хоче зазначити. Для нас – це ситуація, в якій нам не до кінця вдається знайтися.

Врешті, є ще одна різниця між дев'яностими роками і тим, що настало після 2001 року. Ми потребуємо часу, щоб змірятися з травмою досвіду жертв. Щоб ту травму «опрацювати», як говорять усе ще модні психологічні теорії пам'яті, потрібне насамперед визнання – так, публічне визнання самої жертви, самої травми. Треба голосно сказати й визнати, що був великий український злочин на десятках тисяч невинних поляків – тільки за те, що були поляками. Не приховувати цього в ім'я тої чи іншої «політкоректності». Щойно після такого публічного визнання, після свого роду публічного вислухання скарги спільноти пам'яті жертв (їхніх родин), може настати наступна фаза – «очищення». Для тих людей з-за Бугу, котрі мешкають на Долішньому Шльонську, це найважливіше. Вони не хочуть забирати Львова чи повернутися до Дрогобича, тільки хочуть, аби їм у публічному просторі повернули пам'ять про те, що вони народилися власне там і були звідтам вигнані. У дев'яностих роках на таку пам'ять не було

місяця, бо це був час «кінця історії», який також якось пов'язувався з «грубою ризикою». Не хочу вводити до нашої дискусії публіцистичний тон, але вважаю, що існував зв'язок між тими двома концепціями – є надія, що рухаємося вперед, не оглядаючись на те, що залишилося позаду. Тимчасом травми неоплаканих жертв – чи то з радянських часів, чи з часів Другої світової війни – повернулися і нагадали про своє існування.

Анджей Фрішке зауважив, що «лівий табір» про історію не говорить і говорить про неї не любить. На це є дуже конкретна причина. Лівий табір інституційно існує від часів Польської Народної Республіки і становить його продовження, тим-то кожна дискусія про історію є загрозою, бо стає розрахунком за останні п'ятдесят років. А для «правого табору» – умовно кажучи – така дискусія вигідніша, бо можна безпечно атакувати за минуле «лівий табір».

Отож ті наші дискусії про пам'ять дуже залежать від обставин, а упродовж останніх десяти років це все вибухнуло з подвоєною силою. Сьогодні Інститут Національної Пам'яті нагадує про сталінські злочини, а також про багато інших, про які у дев'яностих роках говорилося тихше або не говорилося взагалі. Очевидно, на це були різні причини, але у дев'яностих роках Музей Варшавського Повстання не постав. Маємо справді багато тем, які тоді були приглушені – не стверджую, що навмисне, але це було пов'язане зі специфікою тих часів.

Врешті, на це все накладається вже згадана проблема Єдвабного, яка спричинила дуже важливу переоцінку. У Польщі її також трактують в контексті того, що відбулося в країнах-сусідах. Ставляться питання про те, чи до подібної переоцінки дійшло в Україні або ж Литві. Чи відбуваються дискусії про те, якою є пропорція участі суспільств тих країн у злочинах супроти євреїв? Дуже слушно тут прозвучали слова Яцека Куроня про те, що злочин неможливо виміряти кількісно, але для історичної правди важливо, яким є процент литовських учасників злочину в Понарах, а також, яким був масштаб того злочину і яким – злочину в Єдвабному. Чи в Литві відбувається така дискусія? Як в Україні виглядає дискусія про злочини, здійснені за участі українців під час Другої світової війни, жертвами яких були євреї? Це також той контекст, в якому ми перебуваємо.

Ще одним елементом того контексту є надзвичайно агресивна історична політика Росії, яка до гігантських розмірів роздула злочин в Єдвабному. Коли

поляки порушували проблему Катині, то у відповідь почули, що поляки нібито забувають про те, як у 1920 році цілеспрямовано вбивали російських військовополонених (страшна історична фальш!), а потім євреїв. Німецька історична політика також виграє такі дискусії, що бачимо аж надто виразно. Отож маємо справу із зовнішнім контекстом – агресивних історичних політик і почуття, що ми дискутуємо на складні теми, а наші сусіди не надто хочуть провадити такі дискусії.

Зрозуміло, цілком інакшою є моральна перспектива. Те, що я говорю, може навіть бути визнане неслухним, бо нас взагалі не повинно обходити, що роблять інші, ми лише повинні розраховуватися з важким минулим. Але власне такою є суспільна зумовленість тих різних елементів, з яких складається контекст нашої дискусії про пам'ять.

Нещодавно я розмовляв про це з Ентоні Полонським, який у своїй фундаментальній праці про історію євреїв¹ висловлює своє розчарування, що до дискусії про злочини на євреях дійшло в Польщі, а в країнах, де народи непропорційно більшою мірою брали участь у Голокості, як Литва чи Україна, досі на неї чекаємо. Хочу підкреслити, що я не маю претензії щодо цього ані до литовців, ані до українців, бо це вимагає часу. Ми таки мали свою державу і нам легше було розпочати таку дискусію. Однак треба пам'ятати, що українці та литовці її не уникнуть. Натомість ми не маємо права їх до цього підганяти.

Ще одне зауваження про триаду Рауля Гільберга «жертви–кати–свідки». Незрівнянно важливим у ній є те, аби пам'ятати, що неодноразово кати є водночас жертвами або що навіть жертви можуть перемінитися в катів. У тому й полягає парадокс Східної Європи, що цей регіон став жертвою двох злочинних режимів, які жорстоко використали народи, що тут мешкали. Якщо про це забудемо, то ніколи не дійдемо до порозуміння у справі Волині. Бо там жертви вбивали жертв. Зрозуміло, ті, котрі вбивали в жорстокий спосіб, були катами, злочинцями – це очевидно. Були катами, водночас будучи жертвами. І саме тому, борючись за своє, стали катами.

Однозначно підтримую критику «ідентичнісних історіографій» та «ідентичнісних гетто», з якими маємо справу в Польщі. Сподіваюся, що це тільки якийсь

¹ Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, volume 1–3, Oxford–Portland 2009–2011.

етап, через який мусимо пройти. Ставлю собі також питання, що зробити, аби пришвидшити той вихід з гетто. А це необхідно, щоб наново повернути собі публічний простір. Бо якщо ми живемо в ідеологічних гетто, то чогось такого як публічний простір не існує, бо говоримо тільки до своїх і тільки своїх слухаємо, а розмови між нами не відбувається.

Проте винятково не погоджуюся з Александром Смоляром, який часто підкреслює, що вихід з гетто забезпечить демократичний консенсус – тому що той консенсус дуже важко досягнути. Наприклад, Шанталь Муфф так само в цьому сумнівається. Напевно, тут радше потрібен принцип вразливості, про який у попередній дискусії говорив Андрій Портнов², або, іншими словами, принцип взаємності: я вислухаю тебе, ти вислухаєш мене, але не накидаємо одне одному навзаєм наших поглядів. Зрозуміло, цей принцип має межі, про які, своєю чергою, говорив Мирослав Маринович³. Коли справа стосується безумовного зла, цього не можна байдуже слухати. Однак різниці поглядів на історичну пам'ять допускаються – і так залишиться, якщо не хочемо викликати страху, який живить недобрі почуття, що хтось забере нам нашу пам'ять і накинє свою.

Андрій Портнов:

Анджей Новак має рацію, коли говорить, що Україна чекає на своє Єдвабне. На жаль, я переконаний, що немає шансів на те, аби в Україні така дискусія відбулася в найближчому часі. Польське Єдвабне і те все, що було сказано довкола книжки Яна Томаша Гросса⁴, завдало удару в саму суть польського консенсусу про Другу світову війну. В українському випадку будь-яка публікація цілить в надзвичайно складний контекст внутрішньоукраїнської боротьби різних наративів і завжди буде ними використовуватися. Це означає, що українська дискусія про Голокост повинна мати зовсім інший характер. Сьогодні про це розмовляють лише в доволі закритих інтелектуальних середовищах.

Треба підкреслити, що в Україні обізнаність з польськими історичними дискусіями є мінімальна. Українською опубліковано поодинокі тексти польських

² Див. виступ Андрія Портнова у цьому збірнику, с. 30–33.

³ Див. виступ Мирослава Мариновича у цьому збірнику, с. 50–52.

⁴ Jan Tomasz Gross, *Sqsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

авторів. Немає українського перекладу книжки Гросса чи відповідей на неї, текстів про Варшавське повстання чи про Музей Варшавського Повстання.

Кожного разу, коли я є в Польщі, заходжу до книгарні і бачу ту величезну кількість історичних додатків до кожної газети. Це справляє на мене неймовірне враження. В Україні чогось такого немає. Ставлю перед собою питання: чим можна пояснити це явище? Чому поляки хочуть читати про історію? Ані в Україні, ані в Росії немає чогось подібного.

Мене також не перестає дивувати те, як легко і без рефлексії польські автори вживають слова «ми» і «наші». «Ми вбили». «Нас вбивали». І так роблять всі, незалежно від політичної опції. Це впадає у вчі у спільних збірниках польських, українських, німецьких авторів. Українським авторам не так легко написати: «ми під час Другої світової війни зробили те й те». Натомість поляки не мають з цим проблеми. Ця здатність автоматичного ототожнення себе з історією неймовірно цікава і відрізняє поляків від українців, росіян чи німців.

Мені також надзвичайно цікаво, чи з польської перспективи помітне щораз частіше функціонування «кресової мови» у польських медійних публікаціях. Я спостерігаю це з Німеччини. Мої студенти не можуть повірити, що щось таке можливе. І дивуються, коли я в Берліні показую їм обкладинку польського часопису „Uważam Rze. Historia” з титулом «Полісся – польський Мадагаскар», і то виконаної в дусі класичного дискурсу європейського колоніалізму в Африці. У сучасній Німеччині чи у Франції це важко собі уявити. А в Польщі того є щораз більше. Чи колись була дискусія на цю тему?

Роберт Траба:

Найчастіше, прагнучи визначитись як група, шукаємо негативного пункту віднесення. Норберт Еліас назвав це *beschmutzte Sinngebung*. Ми надаємо «брудного значення» якійсь маргінальній групі, через стосунок до якої хочемо позитивно себе окреслити. Наприклад, говоримо, що німецькі злочини здійснили не німці, а «нацисти». Ці питання досліджував, м.ін., Гаральд Вельцер. Кілька років тому німецьку пресу обігли світлини німецьких воєнних злочинців поза їхньою «нормальною роботою» у концентраційних таборах чи таборах смерті, наприклад, Йозефа Менгеле на прогулянці з цигаркою, його дружини з дитиною.

Найпоширеніші фрази в підписах нав'язували до метафори «кати на дозвіллі». У суспільному сприйнятті це могло означати, що це не були німці, а невизначені «вони» – збочені злочинці. Тільки що 90 відсотків тих «їх» було нормальними німецькими громадянами. З чимось подібним в іншому контексті маємо справу також у Польщі. Це універсальне явище. Комунізм зробили не ми, тільки «євреї», «совєти», «большевики». Єдвабне – це «суспільний маргінес». То також не ми. Зате Конституція 3 Травня – це вже «наша справа», хоча *de facto* її свідомість – мала мізерна частина нашого суспільства.

У мене складається враження, що припускаємося помилки, коли намагаємося порівнювати процеси пам'яті в Україні і в Польщі як явища паралельні в часі. Вони не пасують одне до одного. Подібною помилкою було б порівнювання стану польської пам'яті з німецькою. Це страшенно спрощує наші дискусії. Тому перестерігаю перед такими простими аналогіями, бо ми перебуваємо в різних місцях дискусії – і маємо на це право.

В періодизації Анджея Фрішке треба виразно підкреслити значення дев'яностих років минулого століття – ще перед початком тієї монологічної дискусії, яка здомінувала польську дійсність після 2004–2005 років. Принаймні тут не йдеться про те, аби глорифікувати дев'яності роки і говорити, що вони були кращими. Тоді панувала не зовсім окреслена історична політика, але вона існувала, чого явним прикладом є зміна назв вулиць, повернення герба і руйнування пам'ятників – символів режиму. Відсутність централізованої монолітної історичної політики була природною реакцією на «демократичний централізм» Польської Народної Республіки. Врешті, мабуть, після періоду комунізму мало хто міг собі уявити, що раптом могла б з'явитися якась централізована політика пам'яті.

Цей перелом спричинило не тільки Єдвабне, але також дискусії довкола німецького Центру проти Вигнань. З'явився зовнішній чинник, і раптом з двох боків – ззовні і зсередини – поляків було названо катами, що заходило в суперечність з фактичним воєнним досвідом і викликало природну реакцію спротиву. В результаті після 2004 року встановився неписаний «гегемонний» дискурс: «Треба писати про Польщу позитивно, бо інші погано нас бачать. Треба цьому протиставитися». Це хибна настанова. Бо лише внутрішня дискусія може становити силу того, що назовні вважається позитивним. А наша внутрішньопольська

сьогодні надзвичайно слабка. Немає також одного простору діалогу, в якому вона могла б відбутися. Щоправда, існує скількись там сцен, з яких виступають різні промовці, але вони не провадять до жодної розмови, це тільки монологи. Тут можна послатися на Шанталь Муфф та її тезу про агоністичне суспільство. Щоб провести цю дискусію, необхідні демократичні структури, яких у Польщі все ще бракує. Потрібен справжній діалог, а не антагоністичне виключення.

Анджей Новак звернув увагу на низький рівень знання. Це важливе спостереження. Звідси велике звернення істориків до політиків, зване Зверненням з Блуа (2008) – хочемо більше знати, бо на основі знання можна інакше формувати також пам'ять. Питання тільки, чи політики цього потребують? Прецінь ми в цій соціотехніці творення пам'яті потребуємо лише символів, за якими не мусить щось стояти, окрім певного враження, що не спирається на жодне знання. Це небезпека, перед якою ми повинні висловити свій спротив.

Кшиштоф Помян колись запровадив поділ історії на офіційну, ревізійністську і критичну. Ми могли б посилатися на ту критичну історію, бо ж офіційна історія, якій віддає перевагу держава, тобто історія *ex cathedra*, як і ревізійністська, що намагається тій першій протиставитися, приймають засновок, що існує конфлікт пам'яті, а не діалог пам'яті. Натомість критична історія закладає діалог, до якого ми повинні прагнути. Тому я також проти міфологізування Центрально-Східної Європи як ідеї спільної долі і спільної пам'яті.

Даріуш Гавін:

Нещодавно польське громадське телебачення показало контроверсійний німецький серіал «Наші матері, наші батьки»⁵, присвячений Другій світовій війні. Для польських глядачів це був шок. Вони побачили, що в тому фільмі Армію Крайову представлено як організацію, яка упродовж всієї війни бореться однаково як з євреями, так з німцями. Про фільм критично висловлювалися не тільки публіцисти правого табору, як Пйотр Семка, але також, м.ін., Адам Кшемінський, чільний публіцист тижневика «Політика». Наводжу ті прізвища, аби показати, що шок вийшов понад політичні поділи. Зрештою, в тому серіалі

⁵ *Nasi matery, nasi батьки (Unsere Mütter, unsere Väter)*, реж. Філіп Кадельбах – трисерійний воєнний мінісеріал, знятий 2013 року громадським телебаченням ZDF.

з'являється також українська тема – і варто приглянутися, як німці представляють українців. Думаю, що українські глядачі отримали б подібні враження. Вся ця ситуація довкола фільму показує, наскільки для польських дискусій про пам'ять важливий міжнародний контекст і те, як він змінюється після 2000 року.

Тут маємо кілька чинників. По-перше, справа Єдвабного і вплив, який вона мала на польську громадську думку. Дискусії довкола відповідальності за те вбивство створили певні наративні рамки для проблеми Голокосту, який відбувся на польській землі. По-друге, це питання Еріки Штайнбах, про яку згадував Роберт Траба. Не варто про це забувати. Шок, викликаний серіалом «Наші матері...», був подібний до того, якого ми зазнали на початку 2000-х років. Ми тоді побачили, в який спосіб Штайнбах хоче розповісти історію ХХ століття. Назагал зосереджуємося на тому, що нам не вдалося, але маємо також спільні успіхи – десять років напруженої праці цілого спектру польської громадської думки справили, що Центр проти вигнать все ще не постав. Він починає творитися щойно тепер, але буде виглядати інакше, ніж того хотіла Еріка Штайнбах ще кілька років тому.

Врешті, належить згадати 2005 рік і шок після вчористостей, які Владімір Путін влаштував з нагоди річниці закінчення Другої світової війни. Російський президент тоді здійснив своєрідну інтронізацію неосталінської історичної політики. Спосіб, в який він розповів про те, що відбувалося під час Другої світової війни, був повторенням сталінської історичної пропаганди.

З цієї перспективи видно, що Польща, як завжди, у часі і просторі розташована між Росією та Німеччиною. З цим пов'язана польська історична політика, якою вона стала після початку 2000-х років. Вдаючись до певних спрощень, можна сказати, що Польща лежить між постісторичною, постмодерною Німеччиною і домодерною Росією. Це означає, що, з одного боку, сусідуюмо з Росією, яка розуміє свою імперськість у сенсі ХІХ століття, а з другого – з Німеччиною, яка має іншу візію власної історії, а також пропонує інший тип творення зв'язків між ідентичністю суспільства та політичною спільнотою, в якій це суспільство живе. Тому Німеччина реалізує свій власний спосіб бачення історії і взірць того, як повинен виглядати постмодерний підхід. Згаданий серіал – знятий німецьким громадським телебаченням і проданий багатьом країнам Європи – був чудовим

прикладом цього. Тим-то це не проблема польсько-німецьких стосунків, а візія історії, яка курсуватиме в усій Європі і не тільки.

Отож маємо справу з черговою обставиною – Польща лежить між Німеччиною та Росією і мусить реагувати на вкрай різні політики. Інша історична політика приходить до нас з Москви, інша – з Берліна. Якщо беремо це до уваги, то виявиться, що, на жаль, Україна для нас менш важлива. У польських дискусіях українська тема є похідною від історичних політик, що впливають на нас зі Сходу і з Заходу.

Добрим прикладом цього є цьогорічне відзначення річниці Волинської трагедії. Польська держава, що піддається тискові зі Сходу й Заходу, прагне бути стриманою щодо України. Зрозуміло, політики говорять різні речі, але на рівні держави є інакше. На адресу польської держави навіть звучить багато закидів, що робить надто мало. Ця стриманість впливає з геополітики нашого регіону і з переконання, що певні речі можуть шкодити нашим стосункам з Україною і діяти на користь Росії.

Анджей Фрішке звернув увагу на те, що в Польщі після 2000 року почали створюватися нарративні музеї. До інституцій, згаданих у виступі Фрішке, належить також додати Європейський Центр Солідарності в Гданську, який представляє не так історію професійної спілки, як всю історію Польщі після Другої світової війни із врахуванням дисидентських рухів у всій Європі. Є Музей Історії Польських Євреїв, який було нещодавно відкрито. Це черговий етап «вивчення уроку» після Єдвабного. Постає велика інституція, яка вже тішиться величезним зацікавленням. У Гдині постає Музей Еміграції. Виявляється, що органи самоврядування міст з 200-тисячним населенням хочуть видавати великі гроші на нарративні музеї.

З цим явищем пов'язане також входження політики пам'яті до поп-культури. Не було б історичних додатків до часопису „Newsweek” чи будь-якої іншої газети, якби люди не хотіли цього купувати. Просто сьогодні на це є попит і на цьому можна заробити. Продюсери, які роблять комерційні фільми, зайнялися цією темою. У Польщі надзвичайно популярний серіал «Час честі» („Czas honoru”), який формує історичну уяву поляків, а крім того надзвичайно прибутковий.

В польських умовах ми дуже часто зосереджуємося на дискусіях, забуваючи, що часом неочікувано, немовби випадково, вдається досягнути згоди. Поляки

роками нарікали, що III Річ Посполита не має основоположного моменту – не став ним ані круглий стіл, ані початок роботи уряду Тадеуша Мазовецького. Упродовж довгих років день 4 червня, тобто день виборів до Сейму і Сенату у 1989 році, трактувався несправедливо, а нині 4 червня раптом стає неформальним святом. Цікаво, що правий табір, який десять років тому гостро критикував відсутність пам'яті про перемогу над комуністами, сьогодні, коли державна влада береться до організації врочистостей з нагоди цієї річниці, вважає, що це несправжнє свято, бо та перемога була неповна. Тимчасом усталився канон пам'яті, включно з 4 червня, який я назвав би остаточною перемогою пам'яті «Солідарності». Правий табір завжди буде закидати Броніславу Коморовському, що його дії – це тільки порожня форма, але 10–15 років тому не вдавалося усталити навіть форми. Сьогодні вона усталилася й охоплює також 4 червня та серпневі страйки. Що характерно, з цього канону випали дати, близькі ідеї демократичного соціалізму – немає ані 1905 року, ані подій 1956 року.

Генрик Вуець:

Не знаю, чи Анджей Фрішке не припустився перебільшення, окреслюючи лінії польських поділів. Чи справді поляків так сильно ділить ставлення до того, що сталося після 1939 року? Загалом щодо опису раніших подій правий і лівий табори у принципі погоджуються між собою. Натомість глибокі поділи стосуються того, що сталося після 1980 року. Чи Валенса перестрибнув мур, чи його на корабельню привезли комуністи? В чому мала полягати діяльність опозиції під час воєнного стану? Чи належало чекати на падіння системи, чи сідати з владою на розмову за круглим столом? Ті події стикаються з дуже різними оцінками і в багатьох середовищах породжують контрверсії. Нам найважче оцінити власне цей період нашої історії.

Я намагаюся не дивитися на історію тільки як на поле битв, а радше шукаю шансів на поєднання. Це для мене найважливіше. Розмовляючи з українцями, можу перекреслити старі спори й зіткнення і шукати моменту, де можемо погодитися – хоча це дуже складно. Той момент появи процесів поєднання для мене найважливіший. Не йдеться тут про якісь великі акції, а лише про момент, коли, наприклад, після падіння комунізму відкрили кордони і через них рушила

маса людей. Люди почали розмовляти одне з одним, спілкуватися на базарних площах, обмінюватися товарами й жестами. У цей спосіб було підважено стереотип українця-різуна – і це був початок автентичного процесу поєднання.

А історія? У польсько-українських, польсько-білоруських і польсько-литовських стосунках вона є скрізь. Якщо не порушувати складних моментів, то поєднання не буде. Отож я дивлюся на ту дискусію довкола Волині як на шанс. І думаю, що, попри різниці, ми зможемо віднайти спільну перспективу.

Найважче нам було з німцями. Я походжу з теренів Замойщини, де під час Другої світової війни німці брутально паціфікували цілі села. Я був з родиною в Майданеку. Для нас найважливіша німецька травма – це мій особистий досвід, який і далі живе в моїй пам'яті. І, може, я не дуже розумію, що більшовизм також міг бути настільки страшним. Це правда, колгоспи були страшні, але селяни могли їх уникнути й вижити, це тривало недовго. Натомість не розумію, чому відзначення річниці німецької окупації не викликає такого зацікавлення, як річниця 17 вересня 1939 року. Зрозуміло, для мене 17 вересня так само важливе, як 1 вересня. Проте у мене складається враження, що ми забуваємо про німецькі злочини. Натомість видається, що радянський досвід стає щораз сильніший. Може, якраз тому легше було досягнути польсько-німецького поєднання, в якому головну роль відіграв лист єпископів 1965 року.

Якщо ж говоримо про польсько-російське поєднання, то маю враження, що всі цього бояться. Не ведеться пошук спільного бачення. Немає навіть посилення на традицію спільної антикомуністичної опозиції – а прецінь польські опозиціонери черпали з досвіду радянських дисидентів. Занепадає досвід російських інспірацій у пробудженні польських визвольних змагань. Я переконаний, що історія повинна нам допомогти знайти місце для зустрічі, зрозуміння і поєднання – особливо там, де маємо з цим проблему, як у польсько-українських і польсько-російських стосунках.

Анджей Менцвель:

Це правда, про що говорив Анджей Фрішке – що останніми роками дискусію про історію замінила дискусія про суспільство. Чому дійшло до такого упривілеювання минулого? Здавалося (і це було ілюзією), що суспільно-економічну

проблематику розв'язано через повернення до вільного ринку, «побудову капіталізму», як це називали. Залишилися тільки кількісні проблеми: відкритість на спільний європейський ринок, подальша приватизація, прямий податок і т.д. «Зростання ВВП» стало більш ніж принциповим, бо для декого це становило єдину і вирішальну одиницю вимірювання економічного розвитку, який ототожнювався з суспільним. Але увесь неоліберальний дискурс, що спирався на такі спрощення, власне вичерпується – криза показала, що стосунки між ринком, економікою і суспільством складніші, навіть те, що держава не є економічним сувереном на своїй території. Щоб порушити сучасну проблематику у всій її складності, треба буде повернутися до справжніх суспільних, культурних і політичних дискусій. Тоді виявиться, що це зацікавлення минулим, яке так дивує наших українських колег, є свого роду магічним зачаруванням, яке радше засліплює, ніж пояснює.

Розумію, що коли Анджей Фрішке говорить про лівий табір і його брак зацікавлення історією, то має на увазі гасло Александра Кваснєвського: «Виберімо майбутнє». Це *de facto* означало «перекреслімо минуле» або, найліпше, «скасуємо його», щоб нікому не заважало. Функціонально це було зрозуміло, навіть принесло успіх, але нетривалий. Однак властива ліва позиція полягає у безнастанній критиці минулого, а не в його ігноруванні, оскільки без рефлексивної критики минулого не може бути кращого майбутнього. Слабкість польського лівого табору полягає не в тому, що він відкинув минуле, але в тому, що, без належної критики минулого, не пропонує жодної візії майбутнього. Що стосується мене, то я вважаю, що критична історія є знаменням лівої позиції – і такою історією намагаюся займатися, але не для того, щоб заслужити на визнання лівого табору, а щоб бути ближче до правди.

Одним із головних питань, що стосуються польської свідомості, є: що таке польська модерність, якою вона є і якою повинна бути? Що таке польська модернізація і коли вона починається? Отож модернізація в Польщі не почалася після 1989 року, але на сто років раніше, у період, який добре символізує *Обіцяна земля* Владислава Реймонта. Упродовж того століття відбуваються чергові етапи перетворення внутрішньої національної субстанції. З феодално-станового на роду, після різних потрясінь, злетів і падінь, постає нація засадничо плебейська

і демократична. Про жодну модель колективної ідентичності, патріотизму, політичності і всього, що з тим пов'язане, не можна слушно говорити, якщо не докладемо зусиль, щоб зрозуміти внутрішні перемини тієї національної субстанції. А всю ту проблематику було якщо не викинено за борт, то відведено за запасні тори. Залишилися самі кальки, емблеми і замітники так званої релігійно-національної єдності. Польська екзальтація незалежністю суспільно, тобто по-людськи, є порожня, тому так легко вироджується в карикатури. Я переконаний, що суспільна проблематика повинна повернутися у всій своїй важливості – разом з наростанням дискусії про майбутнє суспільно-економічної моделі. Якщо вона справді розпочнеться.

Яцек Курчевський:

Я хотів би звернути увагу на те, що іншою є перспектива минулого не тільки польського чи українського історика, але також так званої поточної пам'яті різних груп. Це свого роду «локалізована історія», яка нерідко залишається поза дискурсом інтелектуальних еліт чи дискусій істориків.

У цій перспективі польсько-український конфлікт стосується не Богдана Хмельницького, а не так давніх подій на теренах, які одні називають Східною Малопольщею, а інші Західною Україною. Його учасниками були люди, злокалізовані на цьому чітко окресленому терені. Власне там діялися ті речі, які становлять пункт віднесення в тих суперечках.

На противагу до польсько-німецького конфлікту, конфлікт польсько-український був також на десятиліття «репресований» і «табуований». Отож важко дивуватися різниці емоцій у випадку конфлікту, про який говориться, пишеться і який показують у фільмах ось уже п'ятдесят років, та конфлікту, про який щойно двадцять років як можна щось сказати. Це дуже важливий чинник, який справляє, що ми живемо немовби в різних часах, у яких обидва ті конфлікти розігруються в людській свідомості.

Для доповнення виступу Анджея Фрішке. Згадуючи про „Przegląd”, який пише про Волинь у такий самий спосіб, як це роблять праві медіа, треба пам'ятати, що цей часопис пов'язаний з долею поляків, які під час Другої світової війни були мобілізовані на території Західної України до армії генерала Берлінга. Завдяки

цьому їм вдалося втекти з Радянського Союзу до Польщі, а тут їх розпорошили разом з іншими переселенцями. У тих людях живе пам'ять з років німецької окупації, досвід різанини, а потім участі у боях в Бещадах. І вони захищають ту свою легенду, незалежно від того, чи належать до лівого чи правого табору. Зрештою Польща буде змушена визнати ту комбатантську історію людей, які всупереч власній волі опинилися у тому дивному «польському» війську з орлами без корони. Це приклад того, як діє локальна історія. Що цікаво: тут «локальна» історія водночас є рухомою, бо ж це історія людей переселених.

Я досліджував містечко на Опольському Шльонську, в якому мене цікавив польсько-німецький конфлікт. Виявилось, що 18 відсотків мешканців – це поляки з-за Бугу, з України, яких, зрештою, місцеві німці називають «українцями». Натомість «німці» *de facto* не є німцями, а лише «шльонзаками», які говорять по-польськи. Такою є тамтешня реальність. У тракті цього дослідження я ставив питання про польсько-українське і польсько-німецьке поєднання. За оцінкою 60 відсотків мешканців, польсько-німецьке поєднання вже давно відбулося. Натомість у випадку польсько-українського поєднання більшість переконана, що воно можливе. Проте до нього все ще не дійшло. Коли я запитував, чому, то у відповідь чув про різанину і польсько-українську боротьбу. Не можна було відчувати в них ненависть чи претензії за виселення, натомість з'являлися претензії щодо пам'яті, а радше її брак. Вони хотіли б врешті голосно сказати, що тоді відбулося.

Я провадив дослідження також у Дрогобичі. Більшість моїх співрозмовників стверджувала, що поєднання з поляками вже давно досягнуто. Так само місцеві поляки, яких залишилося раптом сімсот, переконані, що етап поєднання з українцями вже завершено. Натомість ті обидві спільноти – Дрогобича і шльонського містечка – об'єднують те, що є лише невеличкий відсоток тих, хто взагалі припускає можливість примирення з росіянами. В обох випадках це ледве 12 відсотків. Дуже мало. І виявляється, що трикутник Польща–Росія–Україна наявний навіть у локальній людській пам'яті.

Оля Гнатюк:

Сьогодні ми говоримо про травму і страх перед втратою ідентичності. Переважає більшість моїх українських колег пам'ятає поняття манкуртів. Це літературна

метафора, яка з'явилася в кінці вісімдесятих років минулого століття і стосувалася лоботомії, тобто чогось, що здійснюється насиллям і ґвалтом. По суті розповідь Чингіза Айтматова про манкуртів (з роману *И дольше века длится день*, 1980) була метафорою тоталітарного пригноблення. Отож різниця між національним наративом і тоталітарним пригнобленням стосується власне цього. Перший не є тоталітарний і приймається в оперті на певний консенсус, другий втілюється насильно. Треба мати свідомість, у чому полягає ця різниця і якими є результати цього типу дій.

У Польщі виступають регіональні різниці, але зазвичай говоримо про це дещо жартівливо, не трактуючи надто серйозно, в стилі: «Не переносьте нам столиці до Кракова». Натомість, як на мене, це надзвичайно серйозна справа, бо показує зв'язки тієї «малої» історії з політикою. Мені йдеться про приклад з польської президентської кампанії 2005 року з абсолютно скандальним прийомом чорного піару у вигляді «дідуса з вермахту» – що закидалося Дональду Тускові. Аналогічна ситуація мала місце у випадку виборчої кампанії Віктора Ющенка, якого було звинувачено в тому, що його батько, сидючи в Освенцимі, колаборував з німцями. В інтерпретації авторів того наклепу, ув'язнення в Освенцимі мало бути варіантом колаборації. У такий спосіб «писали портрет» Ющенка. Такого типу прийоми можливі, оскільки в нашому наративі про Другу світову війну домінує – або дуже довго домінувала – перспектива Генеральної Губернії. Це дуже повільно змінюється, ці зміни почалися відносно недавно. Однак вони пішли у несподіваному напрямку. Отож цей наратив почав підкреслювати те, що діялося «на кресах», натомість він не охопив земель, які силою було включено до Третього Райху (наприклад, «Край Варти» чи Горішній Шльонськ). Наведу приклад того, як національний наратив унеможливив початок досліджень, важливих не тільки з точки зору історика. Кілька років тому виявилось, що неможливо зацікавити таку інституцію як Рада Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва долею поляків, що походили зі Шльонська та Поможа і були втілені до вермахту, а після Другої світової війни відправлені до таборів. Їхні історії нікого не цікавлять і залишаються поза головним наративом. Тому вважаю, що коли говоримо про цілісний польський наратив, то мусимо пам'ятати про те, що той наратив є цілісний, бо ми випустили з поля зору щось надзвичайно важливе.

Друге питання, на яке я хочу тут звернути увагу, напевно, є найбільш контрверсійне і стосується взяття в лапки слова «креси». Колись про це досить широко говорив Анджей Новак у розмові з Романом Шпорлюком, ставлячи питання, чи Польща була імперією⁶.

Це чудово ілюструє зауваження Андрія Портнова про «польський Мадагаскар». Але це приклад чогось, що існує і не викликає сорому – польський колоніальний дискурс. Націоналізація історії, що відбулася у XIX столітті, в тому числі також націоналізація простору і приписування польськості чомусь, що тієї польськості само в собі не несе.

Маю на увазі поняття, яке походить з XIX століття і становить елемент колоніального дискурсу, а саме тема «цивілізаційної місії». У тридцятих роках XX століття український публіцист Іван Кедрин-Рудницький на шпальтах «Польсько-Українського Бюлетеня» закликав: «Панове, перестаньте нам говорити про цивілізаційну місію». Це викликало роздратування його адресатів. Тимчасом з української точки зору це поняття було чимось образливим.

Завершуючи, пошлюся на праці Данієля Бовуа⁷, французького історика, який хотів «покласти край кресам» – і через це середовища істориків трактують його з великим застереженням, а також на Ларі Вулфа та його *Винайдення Східної Європи*⁸, книжки, яка в Польщі непрочитана й неprisутня. Вулф дуже цікаво показує, як відбувається «винайдення» поняття Східної Європи і як з'являється розрізнення «ми» і «вони». Все, що було предметом критики Просвітництва, в уявленнях освіченої публіки опинилося у Східній Європі: бруд, нечистота і недовченість. Так виглядала Східна Європа із західноєвропейської перспективи серед французьких та німецьких діячів Просвітництва. У психології це має

⁶ *Czy Polska była imperium? – rozmowa z Romanem Szporlukiem / Andrzej Nowak, Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków–Warszawa 2004, с. 337–355.

⁷ Див., напр.: Daniel Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, przeł. Ewa i Krzysztof Rutkowsy, Paryż 1987; його ж, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, przeł. Krzysztof Rutkowski, Lublin 2005; українські видання: Данієль Бовуа, *Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. Київ 1996; його ж, *Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах*, Київ 1998.

⁸ Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment*, Stanford 1994; українське видання: Ларі Вулф, *Винайдення Східної Європи*, Київ 2009.

назву проєкції. Той механізм функціонує також тоді, коли мова йде про участь у заворушеннях так званого «маргінесу», «футбольних фанатів», «хуліганів». На механізм проєкції спирається також маргіналізування чи легковаження навіть найстрашніших подій: «це не ми, це не ми вбивали, тільки люмпен-пролетаріат» (наприклад, це ніби суспільне шумовиння вийшло на вулиці 4 липня 1941 року і здійснило погром євреїв у Львові).

Даріуш Стола:

Я хотів би сказати про кілька рис, характерних для історичної пам'яті в Польщі, якщо дивитися на неї «знизу». Про одну з них уже згадував Андрій Портнов: небувалий попит на книжки й історичні додатки. Для мене залишається таємницею, звідки виводяться джерела цього попиту. Однак важливо, що він існує, а також що його супроводжує переконання: минуле важливе, воно може бути цікаве і про нього варто читати. Я також хотів би звернути увагу – про це не говорилося – на силу і роль приватних наративів, особистих розповідей про минуле, які є відмінні і нерідко протистоять офіційним чи елітарним наративам. Це спадщина Польської Народної Республіки, може, також поділів. Мене завжди цікавило, звідки я ще підлітком знав про Катинь. Я ж не довідався цього з книжок, але хтось мені про це розповів. Це індивідуальне розповідання історії триває донині. Я займаюся польсько-єврейськими стосунками та польсько-єврейською пам'яттю, і, попри великі зміни в польській історіографії, у свідомості великих суспільних груп подібні зміни відбуваються повільніше або інакше, часом ідуть у зовсім іншому напрямку. Множинність і різноманітність наративів є річчю природною й доброю, але ми повинні звернути нашу увагу на ті розбіжності.

Наскільки розумію, коли Анджей Фрішке підкреслював різницю між дев'яностими роками і тим, що настало після 2000 року, не мав на увазі, що історична політика з'явилася щойно в новому столітті. У дев'яностих роках історична політика була розпорощена. Зміна полягала в її централізації або ж рецентралізації, бо ж перед тим вона була централізована в період Польської Народної Республіки. При цьому не вважаю, що, наприклад, Лех Качинський як міський голова Варшави приймав рішення про будівництво Музею Варшавського Повстання лише з думкою про те, щоб збити на цьому політичний капітал. Мені здається,

його рішення було продиктовано певними засадами. Натомість згодом багато політиків зауважило, що на таких ініціативах як Музей Варшавського Повстання можна той капітал здобути, а конкуренція між ними і динаміка функціонування медіа декого з них довели до перетину припустимих меж використання минулого. Почуття, які минуле викликає в поляках, – це потужна сила, якою легко зловживати.

У зв'язку з цією загрозою у мене постає питання: уявімо собі простір – для одних це буде агора, а для інших ринок – на якому звучать різні голоси про минуле, яким воно було і що з цього для нас впливає. І раптом з'являються політики, які з розмов про минуле хочуть зробити централізовану державну місію. Досі цю місію виконувало багато суб'єктів: Церкви, регіональні групи, згуродження, сімейні традиції і т.д. Замість поліфонії має постати моноліт. Це дуже небезпечна тенденція.

Великою загрозою для історичної політики в нашій частині світу є спадщина комунізму. Мені йдеться про поширене переконання, що коли з'являється проблема (а сповнене кривд та образ минуле прецінь становить для нас проблему), то найкращим розв'язанням повинно бути створення міністерства для розв'язання цієї проблеми. Пам'ятаймо, що комунізм – це не тільки диктатура комуністичної монопартії і залежність від Москви, але також небачений перед тим етатизм: одержавлення великих ділянок суспільного життя, яке у принципі мало бути цілковите, тобто тотальне. Бо ж саме від цієї риси режиму походить назва тоталітаризм. Диктатура впала, залежність скінчилася, але віра в етатизм залишається неймовірно сильна. Її прикладом є Інститут Національної Пам'яті, який було створено як варіант міністерства у справах складного минулого. Інститут має кілька вертикалей. Та, що займається дослідженнями й громадською освітою, становить одну з менших вертикалей, але налічує кількості працівників і щорічно має бюджет обсягом близько 20–30 мільйонів злотих. Тобто володіє більшими коштами і засобами, ніж усі академічні інститути новітньої історії разом узяті.

Чому я про це згадую? Вважаю, що найважливішими є правила, згідно з якими різні суб'єкти пам'яті дискутують і навіть борються між собою. Турбота про них є спільним, національним завданням, тобто завданням держави. Тому належить

уникати поєднання ролі регулятора й учасника дискусії. Той, хто пильнує за дотриманням правил, повинен бути безстороннім. На футбольному полі потрібен суддя, який не грає в жодній з команд. Держава не повинна виступати на чіємусь боці, натомість повинна слідкувати за дотриманням загальних правил дискусії на полі суперечок про минуле. Зрозуміло, мені йдеться про безсторонність у певних широких рамках, а не абсолютну – така ані не є можлива, ані бажана. Похвала злочину, навіть висловлена у найбільш елегантний спосіб, не міститься в рамках, які ми виробили в нашій цивілізації. Щоб пояснити, про що я веду мову, вдамся до прикладу загосподарювання терену одного з концентраційних таборів у Німеччині, в якому перед війною тримали комуністів та інших жертв нацистської партії. Після війни радянські органи, а потім органи Німецької Демократичної Республіки утримували там зовсім інших людей. Представники тих двох різних груп в'язнів мали повне право домагатися увічнення їхньої пам'яті – на терені того самого табору, проте вони щонайменше не відчували взаємної симпатії. З'явилася справжня дилема: як погодити настільки різні перспективи, і то в тому самому місці. Це може здаватися неможливим, але Німеччина виробила певне розв'язання, і то не тільки для цього поодинокого випадку – було випрацьовано загальну формулу, звану формулою Фауленбаха, що уможливило прийняття рішення у подібних ситуаціях, якби вони в Німеччині десь повторилися. Не зацитую тієї формули з пам'яті, бо в ній продумане кожне слово і я не хочу щось перекрутити. Зацікавлені знайдуть в Інтернеті статтю Томаса Лінденбергера на цю тему⁹. Ми не створили одного підручника історії Польщі – на щастя. Подібно не вдається написати єдиний підручник з історії Європи ані України. Проте ми повинні придумати правила, згідно з якими про це можна буде говорити.

Томаш Стриєк:

Анджей Фрішке сказав, що дискусія про пам'ять і минуле зайняла місце давніх суперечок про ідеологію, візію держави та суспільно-економічну візію. І так, і ні. Я вважаю, що польська дискусія про історію насправді є дискусією про

⁹ Thomas Lindenberger, *Governing conflicted memories: some remarks about the regulation of history politics in united Germany*, у: *Clashes in European memory: the case of Communist repression and the Holocaust*, red. Muriel Blaive et al., Innsbruck 2011.

модернізацію, тільки замість дискусії, в якій учасники безпосередньо артикулювали б візії майбутнього, з одного боку виступають політичні сили і середовища, які не мають виразного проекту модернізації (бо майбутнє неясне), а з другого – якраз їх антагоністи, які опираються модернізації. Для останніх історія має набагато більше значення, має компенсаційний вимір. У притаманній їм мартирологічно-героїчній моделі образ минулого дуже важливий, бо стає зброєю у боротьбі за збереження ідентичності, нібито поставленої під загрозу модернізаційними трансформаціями. Отож це ідеологічна дискусія. Дискусія про майбутнє, в якій минуле використовується як один з аргументів.

Анджей Менцвель стверджував, що час неолібералізму і переконання, ніби відомі всі економічні розв'язки, завершується. У зв'язку з цим завершаться також дискусії про минуле і пам'ять, що виконували роль замітника. Я в цьому не впевнений. Тож бачимо, що криза у світі та Європі триває вже кілька років, а неоліберальна модель тримається добре. Не так давно в дискусії на тему радикалізмів, зорганізований у Фундації ім. Стефана Баторія, Іван Крастев звернув увагу: економічна ситуація більшості європейських країн справляє, що перемога на виборах не змінює економічної політики. У зв'язку з цим громадяни спостерігають, що самі вибори не приносять жодної реальної зміни¹⁰. Якщо держава й уряд не мають впливу на економічну ситуацію, з чого випливає, що не пропонують жодної зміни матеріального становища своїх суспільств, то що їм залишається? Політика ідентичності, яка в такій ситуації мається цілком добре. А політика пам'яті є її інтегральною частиною і надалі відіграватиме дуже важливу роль. Отож я не певен, що ми виходимо з фази гарячих суперечок довкола пам'яті.

Переходжу до порівняння Польщі й України. Переломне значення дискусії про Єдванне, про яку тут уже не раз згадувалося, було можливе завдяки тому, що тоді ми перебували на стадії вступу до Європейського Союзу. Вважаю, що заангажування польської держави, президента і політиків у дискусію про події 1941 року стало можливе тому, що вони були переконані: майбутня доля польської держави залежить також від того, як ми оцінюватимемо наш стосунок до минулого. Тому перемогли середовища, які постановили говорити про вину

¹⁰ *Europa radykałów?* [дискусія за участі Сильвії Кауфман, Івана Крастева, Жака Рупніка, Дьйордя Шопфліна і Александра Смоляра], „Przegląd Polityczny” 2013, № 120.

і відповідальність. Ті дискусії мали місце у багатьох державах, також у балтійських. Не має рації Анджей Новак, коли говорить, що в Литві не відбулася дискусія про участь литовців у Голокості. Звичайно, вона не була така глибока, як у Польщі, але однак литовці – у подібному політичному контексті, тобто на стадії переговорів про вступ до ЄС – вирішили змірятися зі своїм минулим. Подібні процеси відбувалися також у Латвії і Румунії. Натомість в Україні, де існує проблема співучасті в Голокості та проблема Волині, такої дискусії не відбулося. Про те, чому українська держава не відповідає на цей виклик, уже говорив Андрій Портнов. Кожна інспірація – незалежно від того, чи походить зсередини, від інтелектуальних середовищ, чи ззовні – мимовільно вписується в конфлікт, в якому кожна позиція інтерпретується в політичному контексті. Отож нема мови про узгодження спільної української позиції, яку можна було б представити європейській громадській думці, а тим більше такої, що відповідала б її очікуванням.

Прошу подивитися на політичну карту і на політичну географію Польщі й України – вони різняться. Оля Гнатюк слушно говорила про регіональні поділи. У Польщі вони також доволі глибокі, як і в Україні. Проте якщо подивимося на карту, то виявиться, що політичні середовища, які підтримують модернізацію і проєвропейський курс, виграють вибори на давніх повернутих землях та на території пруського поділу. Своєю чергою в колишніх російському та австрійському поділах, за винятком великих міст, маємо справу з перевагою сил, які займають євроскептичну позицію і мають застереження щодо модернізації. Таким є уклад сил. В Україні є навпаки. Західна частина України, яка декларує свою проєвропейськість і з історичного та ідентичнісного огляду має до цього передумови, є регіоном, в якому перемагають політичні сили (на чолі зі «Свободою»), що цілковито відкидають європейський наратив про Другу світову війну, Голокост і масові вбивства, а також про відповідальність за те минуле. Отож маємо справу із ситуацією, в якій Західна Україна нагадує південно-східну Польщу – якщо подивимося на ставлення до пам'яті й історії, натомість український Схід і Південь – це наші «західні землі». Парадоксальність ситуації полягає в тому, що Західна Україна приписує собі проєвропейську і проінтеграційну роль, тоді як Східна і Південна – не мають однозначного стосунку до участі України в європейському проєкті. А отже сили, які подають себе за найбільш

європейські, не хочуть взяти на себе відповідальності за минуле так, як це було зроблено в Польщі. Що, зрештою, мало дуже позитивні наслідки, бо, мабуть, ніхто не має сумніву у тому, що дискусії довкола Єдвабного принесли зміну не тільки офіційної позиції держави щодо питання участі поляків у Голокості, але також – до певної міри – і громадської думки.

Лукаш Камінський:

Увесь час в нашій дискусії повертається питання, чим узагалі є історична пам'ять або також історична політика, що є менш популярним терміном, ніж найзручніший – культура пам'яті. Хотів би підкреслити, що – всупереч деяким виступам, які тут звучали – я переконаний, що політика пам'яті існує. Завжди, незалежно від того, чи її провадять, чи ні. Відмова від ведення політики пам'яті також є політикою пам'яті, хоча й дуже специфічною.

Я далекий від твердження, що єдиним суб'єктом, уповноваженим до ведення політики пам'яті, є держава. Однак, на відміну від Даріуша Столи, вважаю, що держава має свою роль, якої ніхто інший не виконає. Держава реалізує свою роль також за посередництвом державних інституцій. Проте у політиці пам'яті є місце для органів самоврядування, громадських організацій, врешті, для індивідуальних виборів, бо насправді політику пам'яті формують передовсім індивідуальні вибори окремих осіб, також істориків, які вирішують, що напишуть книжку на таку чи таку тему. Завдяки цьому знання про одну проблему поглиблюється, знаємо про неї більше, а інші питання роками чекають, аби хтось ними зацікавився. І деякі з цих складних тем чекали. Навіть якщо були дослідники, котрі могли їх порушити, то, однак, з різних причин цього не робили.

Я також переконаний, що консенсус пам'яті можливий. Ми не є приречені лише на конфлікт різних пам'ятей. Добрим прикладом служить Варшавське повстання. У Польщі виробився консенсус: визнаємо повстанців героями. Однак той консенсус не виключає дискусії, як історичної, так і політичної, про те, чи рішення про початок повстання мало сенс і якими були його наслідки. Ми й далі сперечаємося про оцінку рішень окремих провідників повстання.

Погоджуюся з Анджеєм Фрішке, який говорить про переломний характер дискусії довкола Єдвабного. Однак, на мою думку, зосередження дискусії про

минуле на жертвах не впливає лише з появою *Сусідів*. Ян Томаш Грос у своїй книжці настільки абсолютизував свідчення жертв, що надав їм перевагу над будь-яким іншим історичним джерелом. Проте зосередження уваги на жертві не обов'язково повинно полягати тільки на визнанні її права голосу. Йдеться радше про те, щоб, звертаючи особливу увагу на жертви, при цьому зберігати скептицизм стосовно їхніх свідчень, які не конче повністю відображають дійсність. Добрим прикладом такого підходу через призму жертви є преамбула до Постанови про Інститут Національної Пам'яті, яка говорить, що, створюючи Інститут Національної Пам'яті, польська держава думає про жертви. Існує значно більше джерел тієї зміни, ніж одна книжка Яна Томаша Гроса.

Багато разів під час нинішньої дискусії звучали твердження, що ми перебуваємо на різних етапах дебатів. Окрім того, говорилося, що в Україні немає шансів на дискусію про минуле, подібну до тієї, яка триває в Польщі. Не чуюся компетентним, аби підважувати ті категоричні твердження. Поставлю тільки питання: якби наша дискусія відбувалася у 1999 році, то чи хтось би сказав, що Польща й поляки готові до початку дискусії на тему незручного минулого? Чи хтось взагалі тоді відважився б це сказати?

Повертаючись до питання Анджея Фрішке про великі дискусії: вважаю, що в нашій історії після 1999 року ми мали тільки дві великі історичні дискусії. Одна – це власне дискусія про Єдвабне, яку я, зрештою, не вважаю комплексною. Друга стосувалася ПНР, комунізму і ставлення поляків до комунізму. На моє переконання, вона була найважливіша, попри певні її вади, оскільки дозволила нам окреслити свій стосунок до минулого і сформулювати низку питань стосовно сучасної Польщі і того, в який спосіб хочемо її будувати. Надзвичайно важливим є те, що ті дебати приносять не тільки плоди у формі історіографії чи політики пам'яті, але також дозволяють відповісти на низку питань, що стосуються сьогоденішнього дня й нашого майбутнього. Бо ж та дискусія про минуле заторкувала багато питань щодо цінностей, на яких ми хочемо будувати нашу державу – питання про демократію, права людини та ін. Натомість перша велика польська історична дискусія стосувалася причин занепаду І Речі Посполитої. Ця дискусія відбувалася понад сто років тому. Її відлуння відчутні й донині, не тільки в історіографії, але також у польській політичній думці і в нашій культурі.

На завершення я хотів би сказати про дискусії, яких, на моє переконання, нам бракує – ми не розпочали їх як суспільство чи нація. По-перше, це дискусія про поділи, як вони змінили образ Польщі. У II Речі Посполитій забракло часу, щоб її провести, а потім уже ніхто про це не думав. Другою є дискусія про II Річ Посполиту – що вдалося, а чого не вдалося. Така дискусія послужила б чудовим пунктом віднесення до III Речі Посполитої. На жаль, її ніколи не було розпочато і боюся, що до неї вже не дійде. Натомість все ще маємо шанс на третю дискусію – про Другу світову війну, тобто про подію, яка найглибше змінила форму Польщі та поляків, у кожному можливому вимірі. Та війна змінила все – національний склад, кордони і спосіб мислення поляків. Гадаю, що ця дискусія ще можлива і вона допомогла б нам зрозуміти, чому ми сьогодні такі, а не інші.

Леонід Зашкільняк:

Марцін Куля колись сказав, що «польська історія – в розумінні історичної свідомості суспільства – полоноцентрична». І це природно. Подібно як українська історія повинна бути україноцентрична. На жаль, так не є.

У польській історіографії також є багато різних стереотипів про українців, які походять як з минулого, так і новітнього періодів. Недавно я читав дослідження громадської думки у Польщі, проведене для Музею Історії Другої світової війни і присвячене ставленню поляків до ворожих народів під час Другої світової війни¹¹. Виявляється, що, згідно з тими дослідженнями, найбільшими ворогами поляків у тому часі були не німці (займають лише друге місце) ані росіяни (третє місце), а – українці. Звідки така оцінка і пам'ять поляків? На мою думку, це результат «навали» «кресової» тематики у польському інформаційному просторі після 1989 року, а разом з нею і бачення війни через призму польсько-українських стосунків, бачених з «полоноцентричної» позиції.

Ще одна справа – це поширений у Польщі стереотип, що поляки були найбільшими жертвами Другої світової війни, бо втратили від 5 до 6 мільйонів своїх громадян. У польському сприйнятті наступними жертвами є росіяни, потім

¹¹ Lech M. Nijakowski, *Pamięć o II wojnie światowej a relacje Polaków z innymi narodami, y: Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Gdańsk–Warszawa 2010, с. 244–245.

німці, євреї, а українці опинилися щойно на сьомому місці. Хоча якщо візьмемо до уваги чисельність населення, то виявиться, що українці у процентному відношенні зазнали найбільших втрат. Під час Другої світової війни їх загинуло понад 10 мільйонів. У Польщі про це ніхто не знає. Роль України та українців у житті Європи і світу постійно применшується. Це правда, треба заліковувати рани, але також треба собі усвідомити, з ким говоримо. Якщо панує незнання, то важко говорити, що між собою розмовляють два партнери.

На жаль, Сенат РП прийняв постанову про Волинь¹². На мою думку, вона не надто практична. Волинь – це страшна трагедія, не тільки поляків, але також українців. Українці щораз більше усвідомлюють значення тих подій і вболівають над усіма жертвами, що загинули в антипольських акціях. Проте Волинь – це не єдина подія у польсько-українських стосунках під час Другої світової війни. Прецінь у наших стосунках поляки виступали не тільки як герої і жертви українських злочинів. Про ті інші події ми також повинні пам'ятати.

Зрозуміло, українська візія Другої світової війни відрізняється від польської, і так уже залишиться. Кожна жертва і кожен герой дивляться на історію зі своєї точки зору. Проблема полягає в тому, що ми українську історію замінили радянською, советською, російською і т.д.

Чим для України була Друга світова війна? Шансом на здобуття державності. У боротьбі за свою державність українці мали багато ворогів. Не вдалося. Зрештою, та боротьба не стосувалася всієї України, а лише її західної частини. На Лівобережній Україні національний рух мав явно менший вплив. І той український національно-визвольний рух, який прецінь мав право на існування, зазнав поразки. Отож, ким ми є – жертвами чи катами? Це питання залишається відкритим. Але в Україні не відбувається дискусії на цю тему. Погоджуюся з Андрієм Портновим, що скоро вона не з'явиться, бо як тільки хтось починає, то відразу національний рух і українську мову називають «фашистсько-бандерівською» традицією або «західною», «імперіалістичною», «католицькою» опцією і т.д. Отож українці є мешканцями «гетта» у своїй власній державі – якщо поляки цього не помічають, то дуже шкода.

¹² Ухвалу Сенату РП до 70-ї річниці волинського злочину було прийнято 20 червня 2013 року.

Якщо ми сьогодні зосереджуємо нашу увагу тільки і виключно на Волині, то кидаємо тінь на весь український національно-визвольний рух. Рух, який – якщо приймемо таке бачення – не мав права на існування. Подібно, на думку декого, українська держава також позбавлена права на існування. Зрозуміло, антипольська акція на Волині була скрайньою помилкою керівництва радикального національно-визвольного руху. Треба однак пам'ятати, що та помилка – це ані вся діяльність, ані єдина мета всього національно-визвольного руху.

Прошу мені врешті повірити, що я щиро співчуваю польським жертвам злочину на Волині. Однак хотів би також побачити співчуття до українських жертв.

Ґжегож Мотика:

Я з великим зацікавленням слухав сьогоднішні наші дебати і думаю, що частина відповідей на питання, які тут ставляться, може бути простіша, ніж це здається. Наприклад, мені здається, що зацікавлення історією виникає просто з того, що поляки перестали вистояти в ПНР-івських чергах, стали багатші і нарешті мають час, аби на хвильку застановитися, звідки походять.

Прислухаюся до цієї дискусії з великою цікавістю, але ставлю собі питання, чи дійшло б до цієї зустрічі, якби не сімдесяті роковини Волинської різанини. Під час цієї річниці – мабуть, всі ми це помічаємо – історія переплітається з політикою і впливає на міжнародну політику та відносини між окремими державами.

Треба остерігатися певної помилки, якої припускається частина учасників дискусії на тему Волинської різанини й антипольської акції УПА. Зміряючи до очищення спільної історичної пам'яті, дуже часто надмірну увагу присвячуємо скрайнім середовищам: тим, котрі з польського боку прагнуть перебільшити злочини, здійснені тоді супроти поляків, і тим з українського боку, які, всупереч історичним фактам і джерелам, намагаються заперечити організований характер цього злочину. Зрозуміло, зосередження уваги на скрайніх середовищах має своє пояснення: врешті, це саме вони нерідко політизують дискусію про волинський злочин, прагнучи у цей спосіб осянути конкретні політичні цілі. Проте так від нас часто вислизає основна річ – чому та річниця така важлива. Головною проблемою у польсько-українських стосунках є злочин з-перед сімдесяти років, а не скрайні середовища, які про нього говорять. Отож, якщо

хочемо ґрунтовно розв'язати історичні проблеми, що впливають на сучасний стан польсько-українських відносин, то треба дати собі раду з самим фактом злочину. На мою думку, це належить зробити через належне вшанування жертв, які, у багатьох випадках, досі спочивають у безіменних могилах. Увічнення їхньої пам'яті повинно закладати справедливий опис того, що сталося, а також піддання тих подій виразному моральному осудові, називання зла злом і однозначне його засудження.

У цей момент ми є свідками входження польської історіографії у новий цікавий етап дискусії, пов'язаної з Волинською різаниною. Після встановлення основних фактів історики починають замислюватися над тим, як описати те, що відбулося. Як описати Волинську різанину у шкільних та академічних підручниках? Чи повинен в них панувати кресовий, полоноцентричний, національний наратив чи, може, радше наратив більш європейський, який вписував би волинський злочин у контекст інших масових вбивств, здійснених під час Другої світової війни? Не знаю, як завершиться та дискусія. Однак треба її відбутися, бо тільки завдяки цьому маємо шанс на очищення історичної пам'яті. Йдеться також про те, аби ті, котрі найбільше чекають на увічнення пам'яті жертв, побачили, що держава виконала цей обов'язок.

Якщо ми справді хочемо очистити історичну пам'ять, то, повторюю, необхідно чітко виразити моральний осуд. Хочу виразно підкреслити, що всі спроби релятивізувати волинський злочин (наприклад, через ставлення так званого знаку рівності між ним і відплатними акціями, здійснюваними у незрівнянно меншому масштабі) завдають шкоди польсько-українському діалогу.

Леонід Зашкільняк говорив про проблеми, пов'язані з оцінкою УПА. На початку XXI століття в Україні з'явилися голоси, які давали надію, що в українській історіографії дійде до дискусії щодо цієї формації і спроби подивитися на історію УПА крізь призму ліберально-демократичних цінностей¹³, а також, що

¹³ Юрій Киричук, *Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика*, Львів 2003. Це розширена версія ранішої праці цього автора: *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років XX століття*, Львів 2000. Див. також: Ярослав Грицак, *Тези до дискусії про УПА / Страсті за націоналізмом. Історичні есе*, Київ 2004; Ігор Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001.

цей процес супроводжуватиме оцінка злочинів, здійснених супроти польського мирного населення. Так як трактував, наприклад, книжку про УПА, яку підготував передчасно померлий український історик Юрій Киричук. Цей підхід закладав однозначне засудження антипольських чисток УПА і, водночас, віддання шани боротьбі цієї формації з комунізмом за незалежність. Дуже шкодую, що цей шлях знехтувано¹⁴. Критична дискусія про УПА не відбулася. Замість цього нині в публікаціях на тему українського партизанського руху найчастіше приховують злочини, вдають, що їх не було. Це не служить польсько-українському діалогу.

Володимир Кулик:

Коли у випадку Волині говоримо про жертв і катів, треба пам'ятати про контекст, в якому відбувся цей злочин. Ніхто не заперечить, що на Волині вбивали поляків, але важливо з'ясувати, чому тих поляків хотіли вигнати таким жорстоким способом. Можна також поставити питання, чому в польському й українському суспільствах далі зручно говорити «ми» і «вони».

Тут прозвучало багато відповідей на питання, чому в Україні не відбулася дискусія на тему Волині, подібна до польської дискусії про Єдвабне. Говорилося про політичні причини, однак треба ще додати соціологічно-політологічний контекст. В Україні ще не сформувалися механізми підтримки ідентичності. Медіа дуже слабкі. Слабкою, корумпованою і бідною є наука. Немає медіа, які могли б чесно про це інформувати. Якби ті механізми існували, то легше було б нав'язати діалог.

Мирослав Маринович:

Дозволю собі почати з коментаря до виступу Гжегожа Мотики – існують причини, через які цієї дискусії в Україні немає. І щиро кажучи, я здивований, що в Польщі губиться розуміння цих причин.

¹⁴ Підтвердженням цієї тези є безкритичне і навіть захоплене сприйняття багатьма істориками в Україні книжки Володимира В'ятровича (Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, видання 2 доповнене, Київ 2012, с. 368; польський переклад: *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, przeł. Mirosław Iwanek, Warszawa 2013), в якій автор, вдаючись до багатьох маніпуляцій, фактично поставив під сумнів організований характер злочинів, здійснених супроти поляків.

Перші розмови між українцями і євреями, в яких я брав участь, відбувалися на засланні. У таборі обидві сторони могли почути аргументи своїх співрозмовників і відчувати спільний біль. Той діалог був легший, бо ми всі перебували в одній площині – ми були жертвами тієї самої системи, в якій нам довелося жити. На переломі 70–80-х років ми в таборі писали лист до поляків з підтримкою «Солідарності». Ніхто не говорив про історичний біль і польсько-українські суперечки. Всі хотіли про це забути і думали про майбутнє. Чому? Бо ми всі були на одній площині – боролися з комунізмом, який пригноблював нашу свободу.

Сьогодні маємо діаметрально протилежну ситуацію – немає однієї спільної площини. Польща є безпечною країною, яку захищає НАТО, член Європейського Союзу, з сильною економікою й об'єднаним суспільством. Натомість Україна майже нагадує Польщу 1939 року. Тоді у світі були такі, котрі говорили, що Польща не є державою і що її належить стерти з карти світу – так як нині Володимир Путін говорить, що Україна не є державою. У 1939 році в радянській пропаганді Польщу називали «фашистською державою» – так само як сьогодні фашизмом називається все, що в Україні пов'язане з національним рухом. Звідси мій заклик до поляків, які мають досвід такої історії: не порівнюйте Україну з Польщею! Ви сьогодні можете спокійно дискутувати і мати сумніви, чи рішення, які ви прийняли, були правильними чи ні. Але якби був 1939 рік, то ручуся, що такої вільної дискусії не відбувалося б. Тому не дивіться на Україну з вікон власних кабінетів, але спробуйте побачити себе в ситуації нашого народу.

Мені дуже сподобався виступ Анджея Новака про маятник між ліберальним і традиційним підходами. Коли я це почув, то відразу уявив собі дві моделі. Одна, під гаслом «виберімо майбутнє», закладає забування минулого – що наче мало місце у дев'яностих роках. І признаюся, мені дуже прикро, що коли відродилася польська держава, голос кресових середовищ приглушувався. Сьогодні маємо наслідки цього, бо вони мусять викричати той приглушений біль.

Друга модель – це вибір минулого. Вона також має свої слабкі сторони, бо її загрожує нехтування майбутнього. Говорячи правду про минуле, можна дуже легко забути про наслідки цього говорення. Забуваємо, що правда – висловлюючись словами папи Бенедикта XVI – безпосередньо пов'язана з любов'ю. Якщо правда позбавлена любові, то перестає бути правдою. Не буде, а руйнує.

Я хотів би, щоб поляки мали свідомість цього, коли говорять про Волинь. Польська держава і польське суспільство мусять вшанувати біль волинських жертв. Однак якщо про той біль говориться у спосіб сповнений ненависті і завдається рани, то це не провадить до бажаних результатів. Прецінь розмова про минуле повинна відбуватися задля майбутнього. Це можливо тільки тоді, коли ми будемо пам'ятати, що правда пов'язана з любов'ю – тобто з прагненням зрозуміти іншого та його інтенції. Якщо цього забракне, наші дії не принесуть нічого позитивного.

Антін Борковський:

Я уважно слідкую за українською дискусією про Волинь і вважаю, що упродовж останніх десяти років нічого не змінилося. Роками ми розраховували, що вдасться зібрати документи, підготувати компендіум матеріалів на цю тему. Нічого такого не було опубліковано. Натомість з'явилася книжка Володимира В'ятровича *Друга польсько-українська війна 1942–1947*¹⁵, про яку вже тут згадував Гжегож Мотика. Сталося так, оскільки маємо проблему з українською свідомістю. Існує багато українських національних страхів. Ми повинні їх побороти, однак боїмося вийти з цього кута.

Треба також пам'ятати, що навіть під час розмов істориків не вдалося перейти до формули, яку запропонував Мартін Бубер, тобто слухати інших. Думаю, що коли розмова має стосуватися злочину, то обидві сторони повинні порушити тему злочинів, що їх було здійснено з обох боків. Бо в питанні стосовно них не завжди закладається друге питання: про відповідальність.

Анджей Олеховський:

Знання історії потрібно, щоб зрозуміти сучасні наслідки дій, здійснених нашими предками, а також виборів, що стоять перед нами. Вважаю, що польська дискусія про історію досі нам цього не уможлиблює. Натомість вона довела до ситуації, в якій польський політик не може стати поруч з литовським, українським чи російським політиком та його обійняти. Якщо ж вдасться зробити щось спільно зі своїм партнером зі Сходу, то це відразу буде потрактоване як брак патріотизму. Мені не спадає на думку жоден інший регіон у світі, де була б така складна

¹⁵ Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна...*

ситуація. Може, подібне можна спостерігати хіба у китайсько-корейських чи китайсько-японських стосунках. Чому я про це говорю? Андрій Портнов уболівав, що в Україні немає серйозної дискусії про історію. Я переконаний, що вона відбудеться і Портнов буде одним з її лідерів. Можна також взяти кілька уроків з нашої польської дискусії, аби не повторювати наших помилок.

По-перше, щоб дискусія мала сенс, потрібні добрі історики, які дотримуються наукових стандартів, а не стандартів вчителя нації, місіонера чи людини, яка хоче сформувати душу поляка. У нас таких істориків не надто багато. Нещодавно одному з них, який володіє всіма можливими науковими титулами, трапилося сказати, що це євреї довели до Голокосту. Його було позбавлено місця в його інституції – нетривіальній, бо це Польська Академія Наук. Почалися протести. Говорилися: це цензура і обмеження права голосу. Тимчасом ця людина висловлювалася як науковець. Більше: я щодня читаю висловлювання, підкріплені професорськими титулами, які не відповідають жодним науковим стандартам. Наслідком є те, що якраз такі «історики» інспірують наших політиків.

Друге питання: якщо на історичні дослідження виділяються великі бюджетні кошти (а так сталося в Польщі, через створення потужних державних інституцій), то годі дивуватися, що політики починають особливо цікавитися історією. Вони хочуть слідкувати за тими коштами і мати вплив на те, в який спосіб їх будуть витратити. Тим самим історія почасти стає державною справою (бо держава її організовує) і впливає на політику. Це провадить до ситуації, з якої я почав – після «волинської» декларації, прийнятої Сенатом, польський політик не обійме українця, бо це буде потрактовано як непатріотичний акт.

Павел Залевський:

Що ж робити в такій ситуації? На жаль, метод, що його застосовано в польсько-російських стосунках, тобто створення спеціальної Групи до складних питань, не виходить використати у стосунках з Україною. Тому що в Росії маємо справу з дуже сильно централізованою пам'яттю, тоді як в Україні все зовсім інакше. Тут пам'ять децентралізована і в ній домінує змагання різних підходів до минулого.

Як політик я стараюся не займатися історією. Проте я зайнявся історією польсько-українських відносин та історією волинського злочину, оскільки це

питання дуже важливе для майбутнього наших стосунків. Чому? Погоджуюся з Томашем Стрієком, що успіх дискусії про Єдвабне для нашої національної ідентичності був пов'язаний із вступом Польщі до Європейського Союзу. Вступ передбачав прийняття певних цінностей, таких як відкритість, толерантність, розуміння, компроміс і співпраця. Отож Єдвабне було злочином, що впливав зі скрайнього націоналізму – найгіршого, що може бути у стосунках між народами. Як злочин це належало засудити. Тимчасом Україна досі стоїть перед вибором: входити в асоціацію з Європейським Союзом чи ні. Проте Європейський Союз – це цінності, і якщо Україна хоче з ним асоціюватися, а згодом стати членом ЄС, то мусить повністю ці цінності прийняти. Причиною волинського злочину (не вживаю тут слова геноцид, хоча публічно висловлюю думку, що Волинь була геноцидом) став націоналізм. Отож питання: чи асоціація з ЄС стане для України приводом застановитися над прийняттям тих західних цінностей? Я перебуваю під враженням виступу Антона Борковського, який порушив це питання¹⁶. Ми в Польщі також його ставимо, коли говоримо про Волинь.

Мирослав Чех:

У мене складається враження, що починаючи від вісімдесятих років минулого століття, ми в наших дебатах увесь час говоримо про те саме. Після багаторічних досліджень істориків, сьогодні я довідуюся, що в рамках антипольської чистки УПА (або ж екстермінації, або злочину з ознаками геноциду, або також без ознак геноциду) загинуло сто тисяч поляків. Нагадаю, що у 1993 році вийшла книжка Ришарда Тожецького *Поляки та українці*¹⁷, в якій автор подав докладно ті самі цифри: сто тисяч жертв з польського боку і 10–20 тисяч з українського боку. За двадцять років ми не вийшли за рамки цих цифр. Я не маю наміру цим знехтувати сенс провадження історичних досліджень, але хочу поставити питання: чи ми часом не стоїмо на тому самому місці?

Не погоджуюся з тезою Гжегожа Мотики, що в Україні немає дискусії про волинський злочин і роль у ньому УПА. Вона провадиться. Двома способами.

¹⁶ Див. виступ Антона Борковського на с. 52–54.

¹⁷ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

По-перше, у всіх серйозних дослідженнях, в яких порушується тема ОУН і УПА у період Другої світової війни, є розділи присвячені антипольській чистці. Зрозуміло, можна відчувати певний недосит, деякі дослідження ліпші, деякі гірші. Однак не можна нехтувати того, що ця тема опинилася в книжках і статтях. Подібно можна відчувати недосит наявності цієї проблеми в публіцистиці, пресі чи телебаченні. По-друге, що не помічається в Польщі, але чого не можна оминати – тема Волині й УПА постійно присутня в неоімперському постсовєтському дискурсі, як в Росії, так в Україні. Злочин супроти поляків було вплетено до цього дискурсу і він навіть став його інтегральною частиною. Непомічання цього є спотворенням дійсності.

Відзначення Волинської річниці у 2003 році і нині відрізняється тим, що десять років тому польсько-український діалог провадили політики. Сьогодні їх у цьому діалозі немає. Їхнє місце – про це говорив Мирослав Маринович¹⁸ – зайняли Церкви, натомість польська публічна дискусія до цього взагалі виявилася неготова. Греко-Католицька Церква звертається з проханням про вибачення, за прикладом Римо-Католицької Церкви у Польщі з-перед п'ятдесяти років. У цьому діалозі також беруть голос Православні Церкви, і також говорять тією мовою. Непомічання цього *de facto* є елементом неправди, коли говоримо про розвиток ситуації в Україні.

Погоджуюся, що зближення з Європою означатиме щораз критичніший підхід до власної дійсності. Складність ситуації в Україні полягає в тому, що від шістдесятих років минулого століття країна піддається пропагандистському тискові. Українців, які боролися за незалежність і підтримують прозахідний напрямок, представляють як народ вбивць і колаборантів. Це проблема. Однак я не маю сумніву, що історію треба буде раціонально і критично опрацювати. Без цього – як тут слушно підкреслювалося – не буде зближення України з Європою.

Томаш Лубенський:

Це зрозуміла річ, що варто пишатися доброю історією. Мушу сказати, що я не бачу причини, аби якоюсь мірою признаватися до співвідповідальності, ототожнюватися з якимись злочинцями. Я не хочу говорити, що це «ми».

¹⁸ Див. виступ Мирослава Мариновича на с. 50–52.

На жаль, історичну пам'ять формують серіали. Оминаю те, що нерідко історія в них сфальшована, як у згаданому серіалі «Наші матері, наші батьки», але найчастіше вони просто мають дуже слабкий рівень. У цей спосіб відбувається таблоїдизація історії. Проблеми, про які писали книжки, представляють у формі 30-секундної сценки. Прикладом такого типу серіалів є хоча б польський «Час честі» („Czas honoru“) чи, на значно вищому рівні, «Московська сага» за твором видатного зрештою письменника Василя Аксьонова. А якщо мільйони глядачів у цілому світі подивляться той німецький серіал, то рівень його впливу буде величезний. Ну що ж, трудно. Серйозні історики, авторитети, представники різних середовищ можуть старатися показувати правдиву картину тих подій. Так повинні чинити.

Я також не належу до осіб, які з оптимізмом дивляться на зростання зацікавлення історією, бо та «історія» переважно зводиться до описів насильства, сексу і різних аспектів щоденного життя (що вже цікавіше). У цей процес також вписується величезний успіх німецького ветеранського писання, яке – це доволі особлива справа – негайно перекладається польською і заповнює полиці у книгарнях. Це книжки про історію німецьких дивізій, їх видатних командирів. Наприклад, фельдмаршал Фердинанд Шернер у них представлений як герой і взірць мужності. У російських серіалах боротьба контррозвідок – гестапо проти НКВД, однакові «атракційні» сцени насильства творять велику псевдоісторичну мішанку.

Рафал Внук:

Погляньмо на нові історичні річниці, які ми почали відзначати в Польщі після 1989 року: День пам'яті жертв Катинського злочину, 17 вересня, День Проклятих солдатів, а останньо ще волинська різанина. Всі ці дати стосуються Другої світової війни і вписуються в героїчну і мартирологічну модель ідентичності. З'явилася тільки одна подія, не пов'язана з воєнною історією – 4 червня (річниця виборів 1989 року). Практично всі нові відзначувані дати мають стосунок до комунізму – і жодна з них не має зв'язку з досвідом нацизму.

Останніми роками те, що колись було побічним нуртом нашої дискусії, стало провідною тематикою. Домінування переказу медіа справляє, що комунізм

тракується як щось страшніше, ніж нацизм. Нацизм поволі стає «меншим злом». Польський історик, викладач Варшавського університету, професор Павел Вєчоркевич¹⁹ заявив, що у 1939 році Польща повинна була укласти союз з Гітлером і воювати проти советів, бо тоді не було б ані Волині, ані багатьох інших проблем, з якими ми змагалися під час війни і по її завершенні. А потім у Польщі опубліковано книжку Пйотра Зиховича *Pakt Ribbentrop–Beck*²⁰. Вона здобула велику популярність. Не уявляю собі, щоб така позиція могла бути опублікована п'ятнадцять років тому. Це не є невинні публікації – вони значною мірою формують уявлення про минуле широкої громадської думки.

Отож маємо справу з процесом, у якому те, що вважалося радикально правим, пересувається у напрямку до центру. Нещодавно на вулиці Варшави я бачив плакат з гаслом: «Нині Ян Битнар „Рудий“ був би в ОНР». Виявляється, що польський харцер, вояк АК, герой з пантеону, на думку автора плакату, записався б до організації, що визнає інтегральний націоналізм. Кілька років тому настільки безсоромна маніпуляція нікому не спала б на думку. Моя головна теза звучить: польська історична пам'ять небезпечно пересувається вправо.

Коли говоримо про Україну, то варто нагадати, що політика пам'яті відповідає, м.ін., на питання, кого хочемо визнавати нашими героями. Українці, як кожен інший народ, формують свій пантеон героїв. У контексті Волинської різанини українці повинні відповісти для себе на питання, чи ОУН та УПА можуть зайняти в ньому місце. У Хорватії на початку дев'яностих років частина політичних середовищ пробувала будувати державу, спираючись на Незалежну Хорватську Державу усташів. Однак остаточно визнали, що належить однозначно відгородитися від фашистського минулого, і в конституції записано, що хорватська держава є спадкоємицею традиції комуністичного партизанського руху Тіто. Нинішня хорватська держава на юридичному й символічному рівні відвернулася від традиції усташів. Хорватія якраз вступила до ЄС. Цікаво, який вибір здійснить Україна?

¹⁹ Paweł Wieczorkiewicz, *Rydz-Śmigły na Placu Czerwonym w Moskwie w 1940 roku. Co by było, gdyby Polska przyjęła żądania niemieckie?*, y: Paweł Wieczorkiewicz, Marek Urbański, Arkadiusz Ekiert, *Dylematy historii. Nos Kleopatry, czyli co by było, gdyby...*, Warszawa 2004.

²⁰ Piotr Zychowicz, *Pakt Ribbentrop–Beck, czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeszy pokonać Związek Sowiecki*, Poznań 2012.

Марцін Заремба:

Мушу сказати, що я не поділяю страху, який відчувалося у виступах, м.ін., Томаша Лубенського, Анджея Новака і Даріуша Гавіна: ми є державою між двома потугами – Німеччиною і Росією. Мусимо бути чуйні. Мусимо реагувати на чужу для нас історичну політику. Представлений тут образ Німеччини є анахронічний, зовсім не передає німецької вражливості, стану свідомості. В Німеччині видається величезна кількість книг, у тому числі таких, що присвячені німецьким злочинам. До Польщі приїжджають стипендіати Німецького Історичного Інституту, які пишуть про польські жертви. Оминання цього всього і зведення німецької політики пам'яті лише до якогось серіалу – це непорозуміння.

Тут згадували про Єдвабне і про наслідки дискусії, що прокотилася через Польщу після видання книжки Яна Томаша Гросса. Однак я повернувся б до слів Марії Яніон, які прозвучали на початку дев'яностих років. Власне закінчується польська романтична парадигма, ствердила вона. Не буде вже Польщі – Христа народів. Відтепер беремося до роботи. Лібералізм. Економіка. Макс Вебер. У мене складається враження, що наскільки у багатьох сферах життя вже не знаходимо романтичних елементів, настільки у сфері пам'яті й далі домінує говорення про власні страждання, жертви і нещастя. Розумію компенсаційну роль цього нарративу, але признаюся, що мені стає щораз важче його слухати. Інтелектуально це щораз більше ялове. А якщо дивитися на наші стосунки з сусідами – шкідливе.

Якщо якась спільнота починає вимагати правди, то найчастіше має на увазі не тільки перебільшення власного страждання, але також закладає зменшення страждання інших. Прошу подивитися, що на тему Волині пишеться у правій пресі. Я не маю на увазі часопису „Arcana”, про який говорив Анджей Новак, а тижневики на взір „Uważam Rze” та „W sieci”.

Не так давно у Польщі вийшла книжка Ельжбети Яніцької *Festung Warschau*²¹. Читач знайде у ній помилкові інтерпретації, проте авторка звертає увагу на важливу річ. Отож біля варшавського пам'ятника Umschlagplatz постав Пам'ятник вигнаним зі Сходу. Це не випадково, бо ми хочемо Волиню немовби «замінити» Голокост і «закрити» Єдвабне. Попри те все, що було сказано в цій

²¹ Elżbieta Janicka, *Festung Warschau*, Warszawa 2011.

дискусії, для польського суспільства Волинь не є живою темою. Це не та тема, на яку дискутують.

Натомість у наративі, особливо правого табору, Волинь використовується дуже інструментально. Пошлюся на націоналізм, використовуваний Народною Польщею і комуністами, як способу їх легітимізації. ПНР створила власні свята, оперті на історичні маніпуляції. Треба цього стерегтися.

Погоджуюся з Даріушем Столою, що погано, коли на історичному ринку панує монополіст. Історія – це поліфонічний голос.

Міхал Лучевський:

Під час одного із семінарів Йоанни Курчевської Ян Кубік презентував ще не опубліковані дослідження, які стосувалися різних пам'ятей у посткомуністичних країнах. Виявилось, що Польща й Україна у тій презентації опинилися поруч, як країни, в яких пам'ять поділена. В обох країнах існують сильні гравці, котрі перебувають в безнастанному конфлікті, коли мова йде про оцінку й опис комунізму і суспільних трансформацій. Можемо у всьому різнитися, але в тому, що маємо різні візії минулого, ми подібні.

Я завжди стараюся розглядати польську політику пам'яті у перспективі пам'яті німецької, оскільки виглядає, що ми йдемо шляхом наших західних сусідів. Польська політика пам'яті відстає від німецької на якихось 10–15 років. Маю на увазі творення інституцій, що змінюють ставлення до минулого (Інститут Гаука і взорований на ньому польський Інститут Національної Пам'яті), а також великих музейних проєктів (у Німеччині вони почали з'являтися від 1990 року, а відповідний їм за розмахом Музей Варшавського Повстання постав щойно у 2004 році). Вплив Німеччини помітний також на рівні семантики. Упродовж тривалого часу я із застереженням ставився до окреслення «політика пам'яті», яке для мене звучало штучно. Це калька з німецької мови. Нічого дивного, що спочатку *Vergangenheitspolitik* польською передавали описово як «політику щодо минулого».

Конфлікти довкола пам'яті напевно ніколи не закінчаться, бо ж вони стосуються нашої ідентичності і нашої моральності. В такому конфлікті завжди з'являється питання, хто є більш рефлексивним і більш моральним. Критикуючи

інших, збільшуємо власну моральність. Критикуючи себе, збільшуємо власну рефлексивність. Кожного разу це боротьба за те, чиї розповіді про минуле відкритіші, щиріші й правдивіші. Це боротьба за те, яка картина минулого раціональніша. Отож така боротьба у демократичному суспільстві ніколи не закінчиться.

Василь Расевич:

Наша дискусія показує, що ми дуже подібні одне до одного. Як поляки, так українці говорять у спосіб характерний для тих, що вийшли з постколоніального суспільства. Нам увесь час здається, що тільки ми були жертвою, що тільки ми страждали, а також що ніхто, крім нас, не може претендувати на статус жертви. Однак немає народів-жертв і народів-злочинців. Наша нинішня дискусія – хоч проваджена раціонально – увесь час точиться в перспективі національності жертви і злочинця. Проте не можна провадити розмови в моральних категоріях, якщо на першому місці ставимо національність ката чи жертви. Тому треба уникати націоналістичного підходу, бо інакше наша дискусія до нічого не допровадить.

Нав'язуючи до окреслення «ми», хочу сказати, що ані історики, ані ніхто інший не мають права висловлюватися від імені жертв. Так само ніхто не має права говорити від імені народів. Немає колективної відповідальності. Натомість є колективна пам'ять. І тут нам може допомогти питання: кого ми вибираємо на своїх героїв? Якщо для українців героєм має бути Дмитро Клячківський, то маємо проблему, бо це просто злочинець. Якщо ж у Львові вшановується дивізію СС «Галичина», то це означає, що ми заганяємо себе в глухий кут.

Я бачив одну серію серіалу «Наші матері, наші батьки». Той серіал показує зміни, які відбуваються в Німеччині. Минає час, коли німці накидали собі обмеження. Була низка речей, про які не наважувалися говорити. Однак виростало нове покоління і почався процес ревізії. У зв'язку з тим у Німеччині з'явилося мислення: прецінь ми самі не могли здійснити таких великих злочинів. Хтось мусив нам допомагати: поляки, бо багато з них здійснювали злочини на своїх землях, українці – бо мали «Галичину» і т.д.

Йоанна Курчевська:

Хочу звернути увагу – вже на завершення – на роль польської дискусії про Романа Дмовського і Юзефа Пілсудського, від 1989 року і до теперішнього моменту. Та дискусія – це нескіченний *evergreen*. Варто її прослідкувати в контексті мислення про політику пам'яті.

Якщо ж маємо звертати увагу на різні соціальні часи дискусії про політику пам'яті в Польщі й Україні, то варто зупинитися на просторових діагнозах політики пам'яті, а також на відношенні між сценами, на яких точаться дискусії: загальнонаціональною і камерною та елітною. Варто також звернути увагу на те, що різниця між конфліктом і станом гібридизації, яка зараз відбувається, становить новий елемент діагнозу.

Гадаю, що в історичних наративах ми повинні старанніше аналізувати емоції, з якими маємо справу у випадку політики пам'яті. Маємо чудові знаряддя, щоб це дослідити. Виглядає, що у цьому випадку надзвичайно важливою є відповідь на питання, чи аналізуємо політику пам'яті в контексті культури страху чи, може, культури сорому.

Останнє зауваження стосується політики забування. Ми сьогодні говорили про політику пам'ятання, а я хочу сказати, що нам також дуже потрібна розсудлива політика забування.

Александр Смоляр:

Нав'язуючи до останнього зауваження Йоанни Курчевської, додам: Тоні Джадт писав, що створення Європейського Союзу спиралося на амнезію. Треба віміти помітити також позитивні результати процесу забування. Подібно й німецький консервативний мислитель Герман Любе підкреслював, що в Німеччині після війни стало можливим провести демократичні зміни, м.ін., тому, що тривалий час не поверталися до минулого, не говорили про відповідальність за період нацизму – у всьому звинувачували самого Гітлера. Тому треба дуже пильнувати, особливо у випадку України – це звернення скероване передовсім до польських авторів – коли йдеться про постулати, які формулюються у стосунку до українців, і пам'ятати про пов'язані з ними загрози, в тому числі ті, що впливають з маніпуляцій, яких припускається Росія. Варто також пам'ятати про умови,

в яких формується нове українське суспільство, що перебуває на іншій стадії розвитку, ніж польське. Отож порівнювання України до Польщі, якщо ідеться про стосунок до Європи, має обмежену цінність. Треба, врешті, пам'ятати про те, що Україна не має шансів – і то тривалий час – вступити до Європейського Союзу. Це має виразні економічні й політичні наслідки, а також впливає на напрямки і темп еволюції пам'яті.

Кілька зауважень на тему Польщі. Один з великих творців американської культури Ралф Волдо Емерсон говорив, що по суті існують дві партії: **партія пам'яті і партія надії**. У мене складається враження, що дев'яності роки минулого століття були у Польщі часом партії надії. Парадоксально, але від моменту вступу до Європейського Союзу ця парадигма змінюється. Щораз більшого значення набуває партія пам'яті. Цим я пояснював би, м.ін., популярність усіх тих історичних видань та історичних додатків до часописів. Після вступу до ЄС майбутнє перестало бути ясным: разом із кризою майбутнє всієї Європи здається заблокованим, а цілі нечіткі. У цій ситуації звернення до минулого, до національної спільноти і проблем її ідентичності здається природним.

Разом з цією зміною з'явилися різні занепокоєння і страхи. Польське звернення до минулого має також вплив на ставлення до України. У дев'яностих роках це ставлення було надзвичайно обережним. З різних оглядів, також політичних, широко поширеним був погляд, що Україна для Польщі дуже важлива. Сьогодні це переконання стало слабшим. Та зміна також виражає розчарування процесами, які відбуваються в Україні, а разом з цим з'явився сумнів, чи Україна йде в тому самому напрямку, що і Польща.

Зміна, про яку я говорю, м.ін., помітна в польській закордонній політиці. Україна вже не відіграє у ній такої суттєвої ролі, як хоча б кілька років тому. Це сприяє розблокуванню мови, яка, зрештою, не є мовою неправди. Постулати, сформульовані у стосунку до української сторони, коли йдеться про Волинську різанину, мають реальні підстави. Це справді був жажливий злочин. Водночас фактом є те, що поляки неохоче говорять про національну політику міжвоєнного періоду, про українців, убитих під час Другої світової війни, чи акцію «Вісла». У цьому проявляється своєрідний нарцисизм болю, який охочіше говорить про провини інших, ніж про свої.

Микола Рідний, «Монумент» [кадр з фільму], 2012, колекція Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві

Частина III

Дискусії про пам'ять в Україні

Георгій Касьянов

Між прагматизмом та ідеалізмом

Добре відомо, що існують дві моделі творення національної ідентичності. Перша – так звана інклюзивна. Згідно з цим підходом, усі, хто висловлює різні погляди, навіть конфронтаційного характеру, повинні бути включені в нашу пам'ять, бо вони є громадянами однієї держави. Отож основу становить принцип громадянської лояльності – можемо не погоджуватися між собою, можемо перебувати в конфлікті, але маємо пам'ятати, що ми громадяни однієї держави і самі себе – незалежно від нашої етнічної приналежності – називаємо українцями. Проблемою є те, що часто певні фрагменти «колективної пам'яті» інструменталізують політики. Це ефективно перешкоджає втілити цю модель в життя.

Другий варіант – ексклюзивний – спирається на етнічну ідентичність. Українська історія та історична пам'ять – це історія етнічних українців. Реалії сучасної України доводять, що на підставі такого засновку неможливо в цій державі сформувати національну ідентичність громадянського типу. Тому українські інтелектуали (й далі залишаючись у меншості) роками переконують орієнтуватися на інклюзивний проект.

Утім, я не можу позбутися враження, ніби в дискусії про Україну панує очікування, що ситуація в нашій країні нарешті нормалізується. Тимчасом, для цього необхідна суспільна угода – домовимося про щось і не будемо раз-по-раз «вивертати» нашу ідентичність навиворіт. Багато років також чую, що Україна переживає кризу ідентичності. Але ж поляки також переживають свою кризу ідентичності – зрозуміло, вона має інший характер, бо треба наново визначити

свою ідентичність в об'єднаній Європі. Подібно є в Словаччині, в державах Балтії чи у Франції, де можна говорити про кризу ідентичності, пов'язану з певною міграційною політикою, яка виявилася неефективною. Хоч куди глянь, скрізь криза ідентичності. Отож, можливо, цей стан характерний не тільки для України...

Тривалий час мені здавалося, що історична політика – подібно як інші сфери політики – залежить від особистостей наших президентів. Українських президентів я розподіляю на дві групи: Леоніда Кравчука і Віктора Ющенка я назвав би ідеоократами, бо у своїх діях вони значною мірою керувалися ідеологією, яку самі визнавали; натомість Леоніда Кучму і Віктора Януковича можу назвати технократами, оскільки їхні рішення були продиктовані передусім інтересами окремих груп, пов'язаних з різними секторами української економіки. Проте виявляється, що найбільше свого часу для формування історичної політики зробив «технократ» Леонід Кучма. Це за його президентства вдалося сформулювати певні стандарти української пам'яті. Можливо, так сталося тому, що він найдовше (10 років) займав посаду президента, отже мав час на формування своєї відносно розсудливої політики пам'яті. Варто пригадати, що саме Кучма першим здійснив спробу добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародній арені. Врешті, це він сприяв прийняттю рішень, які вводили Голодомор до ритуалів української пам'яті. Він автор книжки *Україна – не Росія*. Зрештою, саме він висловив тезу, що в Україні досі не з'явилася національна ідея. Він припускав, що основою для цієї ідеї служитиме етнічний елемент. І це був фінальний пункт його ідеологічної кар'єри. Правда, він не вкладав у ті дії серця, як це робили Ющенко чи Кравчук, був тут прагматиком, а не ідеалістом, але об'єктивно – саме він зробив найбільше.

Віктор Янукович нагадує Леоніда Кучму, бо в публічних виступах дотримується амбівалентної позиції. Таким чином намагається інтегрувати суспільство – йдеться про такий собі *laissez-faire* у сфері політики пам'яті, коли всі, хто бажає, можуть досхочу відстоювати свою версію пам'яті в публічному просторі. Віктор Янукович застосовує практику, яку з успіхом використовував Ющенко – він, наприклад, ніколи не дозволив собі публічно заявити, що Росія несе відповідальність за Голодомор. Водночас цю тезу пропагували люди з його найближчого оточення та політичні союзники. Так само і Янукович ніколи не

скаже, що хтось не може бути українським героєм, бо кожен має право на своїх героїв. Водночас його найближче оточення і представники Партії Регіонів постійно висловлюються на тему певних ідей і постатей, ефективно розділяючи і підбурюючи українське суспільство та відвертаючи увагу від інших, значно серйозніших проблем. Важливо й те, що, попри ідеологізацію минулого, політика пам'яті в Україні з усім цинізмом трактується утилітарно, й позірно «ідеологічні» конфлікти так насправді є маніпулятивною технологією, способом провокації, який застосовують різні групи, що беруть участь у політичній грі.

Кость Бондаренко

Гра в історію

Упродовж останніх двадцяти років відбулася низка змін у способі формування історичної пам'яті в Україні. Ті зміни впливали, зокрема, зі стилю діяльності чергових президентів. Зовсім інакше свою політику стосовно минулого формував Віктор Ющенко, який – маючи поверхові знання – провадив активну політику пам'яті і намагався прищепити українцям доволі примітивну концепцію історії. Своєю чергою, Леонід Кучма чи Віктор Янукович, які не мали і не мають історичних знань, пустили справи на самоплив. Проте кожен з них використовував або використовує історичну пам'ять дуже інструментально задля своєї політичної мети.

Не можу сказати, що сьогодні в Україні існує структурована й виразна історична політика. В нашій країні функціонує радше багато міфів і стереотипів, які використовуються для взаємних провокацій. Представники супротивних політичних таборів використовують найбільш дражливі питання, а ще частіше – конкретні постаті з минулого, щоб зосередити на собі увагу, підкреслити політичні й суспільні різниці, збити тим самим політичний капітал. У зв'язку з цим політичні середовища в Західній Україні не піднімають питань, які могли би поєднати між собою різні частини України, а посилаються на такі постаті, як Степан Бандера чи Роман Шухевич, яких ніколи не сприймуть мешканці її східної частини. Те саме діється на Сході, де політики чудово знають, що Західна Україна не сприйме як своїх героїв комуністичних діячів чи постатей з пантеону Російської імперії, таких як Катерина II, Іван Паскевич чи Григорій Потьомкін. Власне такими є правила цієї політичної гри в історію. Часто представники Партії Регіонів, які порушують

в мас-медіа тему ОУН та УПА, свідомо брешуть, щоб здобути для себе пункти на сході України. Подібно роблять представники опозиції, коли піднімають питання, пов'язані з радянським періодом чи російськими розділами в історії України. Політиків цікавлять їхні власні інтереси і дуже часто вигадана власна пам'ять про минуле.

Тимчасом Україна потребує міфу, який був би незаперечним для більшості. Тільки такий міф може стати основою для формування якоїсь цілісної концепції минулого. Натомість у нас кожен міф містить у собі багато суперечностей, які не обов'язково відповідають дійсності і не мусять бути підтверджені ані документами, ані свідками цих подій. Наша міфотворчість не витримує ані критики джерел, ані критики часу.

Можна сказати, що в тому полягає унікальність України. Вона змушена постійно балансувати між різними тенденціями. Це відрізняє нас від Польщі, Росії і багатьох інших країн. Може, до певної міри, з подібною ситуацією мусили змірятися Бельгія, Швейцарія чи Канада. Ми постійно вчимося будувати збалансовану систему між різними політичними силами й різними ідентичностями. Ми все ще не знайшли спільного знаменника для української історії. Доки українці не зрозуміють, що на неї складаються рівною мірою Степан Бандера і Володимир Щербинський, Богдан Хмельницький і Ярема Вишневецький, і що всі вони повинні знайти своє місце в українській історії, то немає шансів на досягнення якогось консенсусу. І ми безнастанно будемо доводити одне одному навзаєм, що один герой важливіший від іншого або що для іншого немає місця в нашій історії.

Володимир Кулик

Казан пам'яті

Я не погоджуюся з тими, хто стверджує: Україна не провадить політики пам'яті. Політика пам'яті реалізується – навіть якщо не звучать чіткі і виразні декларації. Бо ж відомо, чію пам'ять увічнюють, кому ставлять пам'ятники і які наративи поширюються в українських підручниках.

Багато є теж гравців на полі історичної політики. Одним із них є мас-медіа. При цьому ніхто з політиків, особливо тих, що при владі, не мусить офіційно декларувати: та і та особа – це наш герой. Не мусять цього робити також журналісти чи керівники мас-медіа. Досить щоб були представлені певні програми, фільми і серіали, а також щоб відбувся відповідний поділ теле- і радіоканалів. Бо це президент погоджує склад Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, яка видає ліцензії і визначає вимоги, зокрема щодо наявності культурницьких програм на даному каналі. І ця Рада, якби лише захотіла, могла б накинути певні обмеження, коли йдеться про наявність у програмах закордонної продукції, в тому числі з Росії.

Зрештою, мас-медіа мають – що є трюїзмом – найбільший вплив на те, що і як пам'ятаємо про минуле. Однак багато хто цього не помічає. Сьогодні історична пам'ять формується передовсім через фільми й серіали, які не є українськими, якщо проаналізуємо зміст, який вони передають (попри те, що частина з них – це українська продукція). Нещодавно я був свідком дуже значущої сценки: в Києві знімали серіал, призначений одночасно для українського та російського ринків. Асистент якраз заклеював українські реєстраційні номери машин російськими.

Виявляється, що фільм, хоча й призначений для обох медійних ринків, повинен виглядати як російський або «східнослов'янський» у всьому, починаючи від мови (російської, зрозуміло) і завершуючи сценографічними дрібницями. Отож немає потреби безпосередньо критикувати в мас-медіа Степана Бандеру і вихвалити Йосифа Сталіна. Можна взагалі про них не говорити. Досить показати відповідну картину з часів Другої світової війни, наприклад, про радянську контррозвідку, яка мужньо бореться проти німців – і тим справимо більший вплив на історичну пам'ять глядачів.

Відбулася також дегенерація публічної дискусії. В електронних медіа її переважно замінили програми типу *talk show*. Цей процес розпочався в період Помаранчевої революції. Тоді було помічено, що суспільство цікавиться політикою. При цьому вирішили, що глядацькі очікування найкраще задовольнить гостра конфронтація. Дуже швидко ті програми було названо словом «цирк». Дискусії не провадилися так, щоб їх учасники слухали одне одного й вели присутню дискусію. Нас призвичаїли до того, що необхідна демагогія та популістське представлення своєї позиції, разом з висміюванням чи приниженням опонента. Ведучі запрошують на ці програми скандалістів з обох сторін, бо так найлегше виконати ці очікування. Отож запрошують Вадима Колесніченка, депутата від Партії Регіонів, що репрезентує проросійську опцію, та Ірину Фаріон з партії «Свобода» – і досить тільки підбурити їх до сварки. Така «філософія» наших мас-медіа, які підпорядковані насамперед рейтингам, бо за цим ідуть доходи. Однак ті програми мають принести також політичний ефект. Ідеться про те, аби переконати глядача, що дискусії безплідні й навіть небезпечні, тому, може, найліпше було б взагалі відмовитися від публічної дискусії. В результаті сьогодні українські мас-медіа (також коли йдеться про історію) нагадують великий казан, до якого кинули все, не задумуючись, не ставлячи питання про те, кого вибираємо нашим героєм, а кого відкидаємо, і якими критеріями керуємося в тих виборах. Це великий смітник, який – під гаслом визнання різних поглядів – дозволяє зберегти статус кво.

На завершення ще одне зауваження. Я не належу до прихильників легкого, однозначного окреслення політики пам'яті, яку провадили, кожен у свій час, українські президенти. Якщо приглянутися ближче, то виявиться, що політика

Леоніда Кучми («не сваріться й не заважайте мені керувати»), – яку часом називають інклюзивною, не допускала до публічної сфери певних подій і постатей. Звичайно, саме цей президент спричинився до плюралізму в поглядах на минуле й до акцептування наявності різних голосів у дискусії довкола цих питань. Тоді говорилося: просто такою є наша історія. Це правда, вона складається з різних, часом суперечних між собою наративів. Однак треба було здійснити наступний крок і дати оцінку тій історії. Серйозно про неї поговорити й замислитися, чому оцінюємо її в такий, а не в інший спосіб. Проте забракло рефлексії на тему, як ми говоримо про минуле. Тоді також можна було спробувати створити справжнє громадське телебачення. Нічого подібного не було зроблено.

Ми задовольнилися інклюзивним підходом – одні мають своїх героїв, другі своїх. Однак Віктор Ющенко порушив навіть ту хистку рівновагу, якої досяг Кучма, і пішов на конфронтацію. Своєю чергою, Віктор Янукович намагається повернути стан з-перед президентства Юценка, а може, навіть ще ранішого періоду, повертаючись у бік радянської пам'яті. Це викликало суспільне напруження. Проте я не вірю в можливість скликання якогось «круглого столу на тему пам'яті». Бо він би показав, що ми не можемо досягнути порозуміння. Чому? Бо стан напруження приносить політичні дивіденди. Політики могли б допровадити до примирення, якби їх до цього змусили виборці. Але більшість не бажає змін. Отож ми й далі будемо мішати в цьому казані.

Микола Княжицький

Що пам'ятаємо?

Сьогодні, коли подивимося на стан української історичної пам'яті, особливо тоді, коли йдеться про ті народи, які жили у Львові (окрім українців) – про поляків, євреїв – то виявиться, що ми опинилися далеко позаду. Чому так сталося? Можливо, причина в тому, що ми не маємо історії, яка могла би нас поєднати.

Ті землі, які сьогодні утворюють державу Україна, належали до різних державних організацій: Радянського Союзу, Австро-Угорщини, Речі Посполитої. Ми живемо на території, яка десятиліттями перебувала під впливом радянської пропаганди. Сьогодні ніхто не пам'ятає повстань Богдана Хмельницького чи Івана Мазепи, натомість люди пам'ятають Голодомор. Тому указ президента Віктора Ющенка про встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору був так позитивно сприйнятий українським суспільством. Бо ту трагедію пам'ятало багато українських родин. Люди так само пам'ятають трагедію Другої світової війни, бо страждали, переживали окупацію й бачили, як гинуть їхні близькі – та пам'ять існує в наших родин. Пам'ятають також період УПА і те, що в Україні називають «визвольною боротьбою». Це надзвичайно трагічна пам'ять, яка об'єднує і ділить.

Можна багато говорити на тему так званого французького мультикультуралізму, проте варто пам'ятати, що у Франції існують інституції та законодавство, покликані дбати про пам'ять. У нас нібито є Інститут Національної Пам'яті, але не видно, щоб він щось робив.

До чого це приводить? Перш за все до того, що ми досі живемо в оточенні радянських стереотипів. Нам пробують накинати певні радянські зразки і цінності. Ніхто не протестує, коли український міністр освіти Дмитро Табачник вносить пропозицію, щоб замість пам'ятника українському композитору Миколі Лисенку встановити пам'ятник Петру Столипіну. Бо ж встановлення пам'ятника – це відповідь на питання про героя і цінності, які ми хочемо культивувати. Виявляється, що тим героєм має бути Столипін – антисеміт і ворог української культури. Водночас ми маємо інших героїв, про яких наша держава не хоче пам'ятати – в тому числі тих, які рятували поляків під час Другої світової війни. Про декого з них пам'ятає суспільство, про деяких пам'ятають наші Церкви. Проте переважно в Україні перемагає радянська спадщина, «збагачена» російськими героями на взірць Петра Столипіна чи Григорія Потьомкіна.

В Україні, на жаль, немає дискусії про пам'ять. Політики не ведуть дискусій про культуру чи історію. Хіба що тільки виступають із заявами, щоб збити політичний капітал у боротьбі за електорат. Говорять лише про те, що може допомогти їм перемогти на виборах у даному регіоні. Тому на Заході говорять про УПА, а на Півдні – про Катерину II й оборону Севастополя. Нікому не спадає на думку організувати загальноукраїнську дискусію про пам'ять. Не було спроби організувати круглий стіл, який насамперед мав би бути присвячений тому, що і як з нашого минулого хочемо пам'ятати. Я переконаний, що не тільки культура і мова, але також цінності можуть об'єднати людей, які діють в різних регіонах України. Натомість ті, хто вписується в політику ненависті, незалежно від того, якою мовою розмовляють, повинні бути заплямовані. Однак в Україні немає надто багато прихильників такого мислення. Зокрема, як щось звичайне сприймається те, що голова Ради Міністрів Криму Анатолій Могильов заявляє, що весь кримсько-татарський народ був посібником нацистів, а отже Сталін добре зробив, коли вигнав татарів з Криму. Гірше: ніхто із керівництва держави не висловив протесту проти подібних заяв. Такою є українська дійсність.

На завершення скажу про мас-медіа. З їхньої точки зору – українська історія і культура нецікаві. Більшість медійного простору у цій сфері заповнена

російською продукцією. В ефірі домінують російські серіали, на полицках стоять DVD з російськими фільмами. Я намагався це змінити і показувати в Україні польські програми. На жаль, ми зіткнулися з нерозумінням на польському громадському телеканалі. Нам поставили такі високі ціни, що ми не могли купити ліцензії. Тимчасом Росія має дуже виразну й чітку політику у цій сфері. І так виграє – бо має постійно вплив на те, що і як пам'ятають люди в Україні.

В'ячеслав Брюховецький

Питання, яке стало банальним

Дискусії про пам'ять є одним із найважливіших питань в інтелектуальному і політичному житті України. Зрозуміло, робиться це в різний спосіб, але кожна серйозна розмова про Україну упродовж останніх двадцяти років зводилася до питання про національну ідею. Отож питання про нашу ідентичність стало майже банальним.

Водночас маємо проблему з визначенням того, що для нас означає національна ідея. Її бачення в різних регіонах України відрізняється. Проте не забуваймо, що українська держава, яка з'явилася на мапі Європи двадцять років тому, заіснувала в такій формі вперше в історії. Упродовж багатьох років, а навіть століть, Україна була розірвана між різними державами. Проте існують певні чинники і риси, які дозволяють ствердити, що ми – один народ. Потрібен лише час, аби ми це органічно самоусвідомили.

Рідко говориться про те, що процес формування українського народу відбувається в зовсім інших умовах, ніж у випадку інших народів Європи. Коли ми сьогодні говоримо про єдність українського народу як націєтворчий чинник, то не враховуємо того, що саме трактування «держави» і «нації» в Європі підлягає змінам. Нам важко це зауважити, бо ми є в ході цього процесу.

Спроби визначити чинники національної єдності на підставі різних прагматичних або ж ідеологічних постулатів до нічого не приведуть. З одного боку, ми говоримо, що єдність України полягає в тому, щоб усі визнали себе українськими патріотами – подібно як французи є патріотами своєї держави. Однак такий

спосіб мислення відображає лише частину проблеми. З іншого боку, з'являються голоси, що сьогодні національна ідея – це тільки забезпечення економічного розвитку країни: якщо Україна стане самодостатньою і багатою, то всі будуть задоволені. Цей спосіб мислення не позбавлений сенсу, однак не дає відповіді на основне питання. В Україні є люди, які дуже задоволені своїм фінансовим становищем, багато вкрали, стали неймовірно багатими – однак їх важко вважати потенційними творцями нової національної спільноти. Для них важливе тільки збагачення. Можна навести приклад так званих «українських» олігархів. Україна дуже відрізняється від Росії, бо там кожен олігарх скаже, що він росіянин. Натомість в Україні не є очевидним, що український олігарх визнає себе українцем, а тим більше – патріотом України. Напевно, частіше почуємо відповідь: «да мы же все русские», хоча насправді ментально вони не є росіянами. Отож фінансове благополуччя не може лягти в основу формування національної ідеї.

Отож як Україна може внутрішньо об'єднатися і явити світові свій потенціал, якщо досі не дає собі ради з національною ідеєю? Це неможливо. Очевидно, це не значить, що Україна перестане існувати. Питання стосується радше того, якою та Україна буде.

Сьогодні в колах російських експертів є очевидним, що виступи проти незалежності України нічого не дадуть. Проте ті, хто вважає себе противниками існування України або вважає її історичним непорозумінням – а таких людей дуже багато – ставлять перед собою іншу мету: побудову російської України. Не йдеться тут тільки про так званий «руській мір», але про те, що Україна повинна бути російська, а передовсім російськомовна. І, на жаль, та російська Україна має багатьох прихильників в українській Верховній Раді, а також у різних політичних колах. Процес побудови власне такої України прогресує, тим більше, що частина політичної еліти, яка цьому протистоїть, не пропонує якоїсь спільної концепції, а кілька конкурентних. У результаті ефективно твориться не російська (бо це неможливо), а зросійщена Україна.

Вважаю, що той план «російської України» не має шансів на успіх, оскільки існує багато елементів, які не дозволять його повністю реалізувати. Натомість якщо не відбудеться самоідентифікація українського народу, то процес творення сучасної української нації буде дуже тривалий, складний і сповнений конфліктів.

Микола Рідний, «Монумент» [кадр з фільму], 2012, колекція Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві

Частина IV

**Україна:
пам'ять і стосунки з сусідами**

Микола Рябчук

Межі компромісу

Україна, ясна річ, має багато сусідів, але реально – якщо подивимося на проблему пам'яті та ідентичності – лише двох: Польщу і Росію. Це відносно до них ми самовизначаємося.

Не забуваймо, що ідентичність має ціннісний вимір. Проте, коли говоримо про політику ідентичності та політику пам'яті в Україні, часто про це забуваємо. А тим часом за вибором ідентичності криється ще один фундаментальний вибір – цивілізаційний. І Україна все ще стоїть перед цим вибором. Якщо ж говорити про інклюзивний характер нової української ідентичності, до якого нас часто закликають, то хотів би спитати: а що це означає на практиці?

Нації можуть мати однакові цінності, проте їхні інтереси ніколи не є тотожними. Їх можна узгодити шляхом компромісів, досягти прагматичного примирення, такої собі згоди на взаємну незгоду.

В обох вимірах – і внутрішньому, і зовнішньому – ключовим є питання про можливі межі компромісу. Легко сказати: будьмо інклюзивними, хай собі Західна Україна має одних героїв, а Східна – інших. Але де пролягає межа морального сприйняття тих героїв? Як бути з ціннісним виміром однієї ідентичності й другої? Чи може бути героєм Сталін? І чи можуть тоді інші зробити собі героєм, скажімо, Гітлера? Якими є межі толерантності?

Українці можуть узгодити свої інтереси як з поляками, так з росіянами, знайти поле компромісу. Коли йдеться про ідентичність, легше порозумітися з першими, оскільки, при всьому драматизмі спільного минулого, нинішня Польща

не становить загрози для української ідентичності. Росія такою загрозою є, бо й далі ставить українську ідентичність під сумнів.

Сьогоднішня Україна є частиною медійного і культурного «рускава міра» (підлягає пропагандистському тискові Москви). Й досі не може видобути з того «російського світу». В цій ситуації конфлікти довкола пам'яті в Україні дуже мало залежать від лівих чи правих поглядів. Основний поділ обумовлений фундаментальною суперечністю між антиколоніальною, національно-визвольною ідеологією та колоніальною й неокolonіальною. З тим поділом пов'язані й парадокси вибору героїв-символів. Ті, що обстоюють Леніна, вбачають у ньому не так символ лівого руху, як ще одного – після Петра I й Катерини II, Паскевича і Столипіна – будівничого російської держави. Вона, а не солідарність трудящих, є для них головною цінністю. Натомість для протилежного табору, званого «націоналістичним», Ленін – це насамперед символ колоніального домінування. Так само й Степан Бандера є лиходієм для одних і героєм для других не через його політичні погляди і навіть не через діяльність, а насамперед через те, що він є символом українського опору, уособленням національно-визвольної, антиколоніальної боротьби.

Маємо справу, отже, з двома протилежними й діаметрально різними підходами: з наративом національного визволення і наративом домінування. Упродовж останніх років політика пам'яті й зокрема «війна пам'ятників» в Україні (боротьба за увічнювання й розвінчування) є частиною цієї символічної боротьби. Саме ідеологія – антиколоніальна чи неокolonіальна, а не мова й не етнічність, визначає ідентичнісні поділи в Україні. У Північній Ірландії подібними маркерами є протестанство й католицизм, що вказують зовсім не на конфесійні суперечності (щодо релігійних практик чи догм), а на вірність певним наративам та концепціям інтерпретації минулого. Подібно є в Україні. Тільки одних учасників спору дуже спрощено називають «російськомовними», а других «українськомовними», окреслюючи таким чином насправді значно глибші ідеологічні поділи.

Варто також пам'ятати, що увічнення комуністичних героїв становить частину загальноросійської політики пам'яті. Тому не без значення є те, чи говоримо, наприклад, «Велика Вітчизняна війна», чи «Друга світова війна». Це не є безневинні назви. Звісно, я не закликаю заборонити вживати перший з цих

термінів, але треба відкрито говорити, звідки походить та формула і що вона означає. «Велика Вітчизняна війна» становить частину імперського нарративу, який априорі нехтує існування України.

Й останнє зауваження. Відносини з сусідами, поза сумнівом, ускладнюються через українську регіоналізацію пам'яті та незавершену українську війну за історичний канон. Наслідком цього є те, що польсько-українські проблеми з минулим насправді є польсько-західноукраїнськими дискусіями, бо тільки на тих теренах вони зберегли свою актуальність. А в центрі і на сході України ті суперечки просто незрозумілі. Більше занепокоєння натомість викликає тривання антиокцидентальної традиції в Україні (колись її компонентом була антипольськість, але тепер зійшла на маргінес). Ідеться про життєвість традиції, що виводиться з козацтва, з сильним антизахідним спрямуванням і прив'язаністю до так званих традиційних цінностей.

Тут належало би поставити питання: що ж це за традиційні українські цінності? Я не знаю доброї відповіді. Натомість мені легше відповісти на питання про європейські цінності. Вони пов'язані з цінностями ліберальної демократії: цінність індивідуального життя, свобода переконань, свобода слова, недоторканність власності тощо. Все це не вміщується в російській чи так званій євразійській системі цінностей.

Наведу лише один приклад, який показує спосіб, у який ті загальні принципи перекладаються на конкретні ситуації. Мене змушує замислитися культ Сталіна серед громадян Росії (на відміну від України, де він не має такого поширення). Що цікаво, там багато говориться про злочини, які він вчинив. Отож схвальне ставлення не береться з незнання, воно походить радше з прихильного ставлення до великодержавної ідеї, одним уособлень якої є Сталін; саме ця ідея виявляється важливішою за всі інші цінності.

Повернуся ще до ідеї інклюзивності. При формуванні української ідентичності ми повинні все-таки встановити її певні межі. Наприклад, в ім'я поваги до переконань інших можна погодитися на те, щоб залишити ті пам'ятники Леніну, які вже існують в Україні. Проте, якщо хтось захоче споруджувати нові, а до них іще й пам'ятники Сталіну чи Століпину, то це в неунікнений спосіб проковує холодну громадянську війну.

Андрій Портнов

Україна, Росія та інші сусіди

Україна і сусіди? У дискусіях на цю тему зазвичай зосереджуємося на стосунках з Польщею і Росією. Трохи забуваємо, що Україна межує ще й з іншими країнами: Угорщиною, Румунією, Словаччиною, а також з Молдовою та Білоруссю. Знаємо про них небагато, що вже повинно давати нам привід замислитися. Так само чинимо, коли розмовляємо про пам'ять та історію. Далі обмежуємося двосторонніми стосунками. Це помилка, оскільки до розмови про польсько-українські чи українсько-російські відносини так насправді необхідна є третя складова: залежно від ситуації, це буде Польща або Росія. Ми повинні пам'ятати про інших сусідів.

Сьогодні в домінуючих українських дискусіях про минуле – політичних, медіальних, наукових – переважає російська і радянська тематика. Росія і СРСР часто ототожнюються. Натомість інші теми підпорядковуються тим російсько-радянським питанням. Це стосується також Польщі і польсько-українських відносин. Зрештою, це становить серйозний виклик для польської історіографії, а також для публічної дискусії. Бо часто не хочемо помічати, що, наприклад, волинська різанина не перебуває на першому плані в українських дискусіях про Другу світову війну чи УПА. Гірше: вона взагалі не є важливою темою в українських дискусіях, а лише побічною, підпорядкованою питанню оцінки й значення антирадянської боротьби УПА, що тривала щонайменше до середини п'ятдесятих років. Чому це так важливо? Отож Україна постійно має проблему із створенням наративу, який уможливив би такий тип

самопрезентації, який в очевидний спосіб відділив би її від Росії та Радянського Союзу.

Ще один сусід – Білорусь. В історії важко знайти приклади суттєвих українсько-білоруських конфліктів, хоча можна навести, наприклад, спір між Українською Народною Республікою і Білоруською Народною Республікою за Полісся після революції 1917 року. Попри той брак напружень, впадає у вічі відсутність будь-якого серйозного білорусько-українського діалогу про минуле, дискусій, публікацій чи дослідницьких проєктів. Не вдалася спроба покликатися на спільну спадщину І Речі Посполитої, хоча багато зусиль доклали, зокрема, люблінський Інститут Центрально-Східної Європи. Білорусь залишається країною, де – як відомо кожному в Україні – править Олександр Лукашенко. І все. А це цікавий випадок, коли подивимося на тамтешню політику ідентичності, яка спирається на ідентичності пострадянській, без мови та національної традиції. Це важливий *casus*, якщо подивимося на українські пошуки національної ідеї і т.д. Іншими словами, в Білорусі маємо найрішучіше заперечення модної тези про пострадянські країни як *nationalizing states*.

Врешті, є три країни – члени Європейського Союзу (залишаю тепер випадок Польщі побіч), тобто Словаччина, Угорщина і Румунія (Молдавію – в історичному, мовному й культурному планах – трактую як частину останньої). Якщо подивимося на діалог з Україною про історію (і не тільки, зрештою), то у випадку Румунії він залишається на нульовому рівні. Немає навіть нової історії Румунії, виданої українською мовою. Польща роками запрошувала українських дослідників, організовувала конференції. Румунія не зробила нічого. Можна запитати: а яке практичне значення має брак дискусій про минуле? У Румунії сьогодні домінує негативний стереотип українця, пов'язаний з відсутністю будь-яких глибших знань про цю країну. Зрештою, про український образ Румунії можна сказати те саме. В Галичині окреслення «румун» на рівні поточної мови вважається образливим. Той брак знань і контактів може нести із собою серйозні політичні наслідки. Адже маємо справу з двома незнаннями, а така ситуація рано чи пізно може закінчитися клопотами.

Словаччина – тут також важко говорити про якийсь послідовний і помітний діалог. Немає серйозних історичних чи ідентичнісних дискусій. Проте цікавим

є випадок Угорщини. На території Закарпаття можна говорити про нечувану угорську присутність, яку не можна порівняти з колишніми польськими чи румунськими теренами в Україні. Кількість угорських пам'яток, встановлених там у пострадянський час, інституцій та культурних ініціатив виняткова. Тільки що присутність Угорщини в Україні обмежується Закарпатською Руссю (з угорської точки зору – Підкарпатською Руссю), тобто історичною Угорщиною. Гірше з діалогом, який би виходив поза ті територіальні рамки (щоправда, з'явилися проекти написання нового підручника історії за участі науковців з обох сторін, але побачимо, що з того вийде).

Цікавим може бути порівняння угорської й польської політики. Перша має лише регіональний вимір. Польщі натомість залежить не тільки на веденні діалогу на Волині чи у Східній Галичині, але теж на розмові між двома державами і двома спільнотами. До списку держав-сусідів належало б додати ще й Туреччину. Тут також немає історичного діалогу, а прецінь спільна історія дуже багата, адже історична присутність Османської імперії в Україні сягала Кам'янець-Подільського. Проте на цю тему взагалі не говориться.

Сьогодні Україна веде розмову про минуле з Росією і Польщею, з перевагою тієї першої. Польські теми з'являються спорадично, і то в контексті подій більш чи менш важливих політично. Я заризикував би висловити тезу, що польсько-український діалог залежить від форми українсько-російського діалогу (його інтенсивності в певних моментах і відсутності в інших). Однак, говорячи про «Україну», насправді варто завжди говорити про «України» у множині (про багато, не дві, щоб згадати назву відомого есе Миколи Рябчука). Бо в цьому випадку про одну пам'ять чи візію історії радше не випадає говорити.

Тарас Возняк

Історія чи історії?

Ми постійно говоримо про історичну пам'ять. Це тавтологія, бо ж історія і є пам'яттю, записаною чи незаписаною розповіддю про те, що колись відбулося. Ми пишемо її наново. Безнастанно переписуємо. Ті самі події сьогодні бачимо інакше, ніж десять, двадцять років тому. Інакше, ніж бачили їх наші предки. Особливо це стосується подій з нашого відносно недалекого минулого, а не того, що відбулося понад століття тому. Порівняймо хоча б наші теперішні уявлення про Волинь чи акцію «Вісла» з тими, що існували ще десять років тому.

Історія, чи радше спосіб пам'ятання про неї, свідчить передовсім про нас самих, а не про події, які ми описуємо. Так само дуже часто говоримо: «наша історія». «Наша» – тобто чия? Моя, Тараса Возняка? Чи українського народу? Чи галичан, волинян як спільноти?

Моя історія тих чи інших подій, що впливає з мого особистого досвіду і власних спогадів, відрізняється від пам'яті, описуваної в офіційних підручниках, а також від пам'яті інших осіб. Моя сімейна пам'ять про Другу світову війну відрізняється від тієї, яку тепер вважають українською історією чи українським способом бачення тих подій. Отож мусимо завжди пам'ятати, хто є носієм даної пам'яті. Другу світову війну інакше бачать волиняни, інакше галичани, ще інакше мешканці Донецька. Інакше окремі особи, а ще інакше – та чи інша локальна спільнота. Нарешті, на ті всі пам'яті накладається офіційна, «канонізована» історія, написана державою і викладена в підручниках. Пишу про це не для того,

щоб релятивізувати історію, але щоб нагадати, що вона є конструктом, який постійно підлягає змінам.

Існує ще один елемент, який не належить оминати: політика. Із зіткнення мого особистого бачення історії з іншим особистим баченням може виникнути – хоча не мусить – якийсь спір чи навіть персональний конфлікт. Інший вимір мають рішення держав, ухвали парламентів і т.д. З них випливають теж юридичні наслідки. Бо такі рішення «канонізації» часто є спробами поставити так звану крапку над «і» щодо певних історичних подій, замкнути їх в єдині непорушні рамки (що прецінь неможливо).

Історія – річ складна. Мусимо з тим погодитися. Не обов'язково мусить бути досягнена згода щодо оцінки окремих подій, адже всі ми бачимо їх по-різному. Проте як спільнота, задля збереження миру як всередині наших суспільств, так і на міжнародному рівні, ми повинні прийняти пакт про неагресію, частиною якого є визнання: ви в такий спосіб бачите свою історію, вчите своїх дітей, спираєтеся на певну культурну традицію, але ми також мусимо мати право на своє бачення історії. Проблема в Україні полягає ще і в тому, що це дуже різні погляди, які насправді формують дві різні спільноти.

Це напруження можна показати на прикладі політики окремих міст чи обласних органів влади щодо тих чи інших історичних подій. Кожна справа, починаючи від спору довкола Цвинтаря Орлят, що триває від 1995 року (або, як це звучить офіційно, «польських військових поховань на Личакові»), встановлення пам'ятника в Гуті Пеняцькій, річниць волинських подій 2003 і 2013 років, включається в гру локальної і понадлокальної пам'яті, пам'яті спільноти, що мешкає на даних теренах, і пам'яті, що отримує штамп «офіційна державна історія». Як зауважив Кость Бондаренко, історія – це міф, який ми творимо і потім вважаємо, що вона докладно розповідає про реальні події. Крім того – хотів би додати – ці міфи утверджують нас у слушності наших теперішніх дій. Але це тільки міфи.

Та локальна політика пам'яті має дуже реальний вимір. Львівська, Луцька чи Тернопільська Міські ради творять свої міфи, які перекладаються на конкретні дії, як-ось спосіб вшанування ветеранів УПА, присвячені їм урочистості, виплата грошової допомоги. Ця політика відрізняється від тієї, яку веде Київ на державному рівні, але її толерують. У такий спосіб *de facto* твориться неофіційний

компроміс між різними баченнями минулого. Таким чином наближаємося до якогось українського «пакту про ненапад», що стосується історичних пам'ятей.

Врешті, ведення тих локальних політик пам'яті має вплив на реалізацію відносин із сусідами. Часто ті різноманітні зіткнення українських історичних пам'ятей (тих, що стали державними, і тих локальних) перекладаються на діалог між офіційною пам'яттю польською й українською. Тільки польська сторона часом цього не помічає. Не зауважує, що має справу не тільки і не стільки з офіційною пам'яттю Києва, але також з регіональною пам'яттю Івано-Франківська чи Львова. Різниці і напруження між тими різними варіантами пам'яті використовуються для маніпулювання польсько-українськими стосунками, причому не тільки в Києві, але також третьою чи навіть четвертою стороною.

Максим Стріха

Тріада Максима Рильського

Багато уваги присвячуємо сучасності. Однак я хотів би звернутися до більш віддалених часів. У 1950-х роках, як відомо, українська радянська література перебувала у надзвичайно важкій ситуації: вона підлягала сильному ідеологічному тискові і суворій цензурі. У той час Максим Рильський – видатний поет, центральна фігура тогочасної літератури і один з небагатьох вцілілих після великих репресій 1930-х років, у своїх текстах уміщував Тараса Шевченка в одному ряду з Олександром Пушкіном і Адамом Міцкевичем. Підкреслював близькість цих трьох поетів, але таким чином він також намагався підкреслити суб'єктність України та зазначити, що, поруч з великим російським сусідом, є ще хтось інший – Польща. Намагався показати, що Україна функціонує між цими народами.

Максим Рильський однаково цінував Пушкіна і Міцкевича, що довів своїми конгеніальними перекладами *Євгенія Онегіна* і *Пана Тадеуша*. Цей другий переклад, опублікований 1927 року, був виданий українською мовою в Варшаві 1934 року в соту річницю видання поеми Міцкевича – як найкращий зі всіх її перекладів іншими мовами, які на той час існували. Сьогодні Мирослав Попович, один із чільних українських інтелектуалів, особа безсумнівно ліберальної орієнтації, підкреслює, що теза Рильського у XXI столітті звучить досить анахронічно. Для більшості людей покоління самого професора Поповича, які закінчили вже радянську школу, Пушкін був «своїм», а Міцкевич – радше «чужим». Проте для більшості сучасних українців, які класичної літератури не читають, чужі вже оба класики.

Чому так сталося? Пошлюся на власний досвід. Я не є типовий киянин ані типовий представник Центральної України. Я мав можливість контакту з поколінням моїх дідів (а навіть з одною прабабусею). Більшість – через війни, масовий голод, репресії – такого щастя не мала. Мій дідусь, видатний учений, розповідав мені про Київ двадцятих років, коли поруч з російською мовою, вживаною у щоденних розмовах, та українською, чия присутність зміцнював наплив прибульців із сіл, треба було знати принаймні основи польської. Польська меншина в Києві була тоді нечисленна, становила близько 5–6 відсотків усіх мешканців міста, але надалі залишалась помітною. Щойно репресії тридцятих років стерли поляків з краєвиду Києва. Наявна була також мова їдиш. Однак більшість єврейських мешканців міста стали жертвами Голокосту. І щойно тепер бачимо спроби відродження цієї культури. Врешті, в результаті політики русифікації, успішно реалізованої у 1970–1980 роках, й українська в Києві стала «мовою письменників і двірників», тобто мовою невеликої групи національно свідомої інтелігенції та простого народу, який не встиг зрусифікуватися.

В останніх десятиліттях були спроби відродити польську культурну присутність у Києві. Це було щось на зразок виклику, кинутого російському дискурсові, і спробою відтворення тріади Україна–Польща–Росія, запропонованої Рильським. Проте небагато вдалося зробити. Інакше є з Росією та з її присутністю і неприсутністю в Україні. Врешті, на мою думку, в цьому полягає причина проблем, з якими сьогодні стикається Україна і які стосуються не тільки питання ідентичності, але також її цивілізаційного вибору.

Зрозуміло, це проблема не нова. Микола Костомаров, а також Володимир Антонович та інші вдавалися до козацького дискурсу, засадничо антиокцидентального (хоча й часом у ньому теж з'являлися окцидентальні сюжети). Інші, як Євген Маланюк, у 20–30-х роках минулого століття осіли у Варшаві, послідовно писали про відроджену українську окцидентальність, яку протиставляли тому, що східне – російськості.

Сьогодні Росія в Україні присутня передовсім в дискурсі кривди – що зрозуміло. Офіційно ніхто Росію не звинувачував, наприклад, у геноциді, але у знищенні української мови – так, бо не бракує офіційних актів з останніх двохсот років, що служать доказом цього, як-от Валуєвський циркуляр 1863 року, що вводив

на теренах Наддніпрянської України суворі обмеження у видаванні художньої літератури українською мовою та цілковиту заборону друкування підручників. Зрозуміло, підкреслювалися також моменти національних перемог над росіянами, як-от битва під Конотопом 1659 року, що – з різним успіхом – намагалися поширювати в масовій свідомості.

Україна й надалі має проблему з показуванням своєї окремішності. Сьогодні можемо говорити про присутність у світовій культурі чотирьох українських постатей: Івана Мазепи як героя різних творів європейського романтизму, Дмитра Бортнянського, якого часто сприймають як російського композитора, Олександра Архипенка, якого й далі бачать передовсім як представника російської культури, та Олександра Довженка – як важливого творця радянського кіно. Тільки вони. І треба щось зробити, аби їх сприймали інакше, а також, щоб зауважили інші постаті. На жаль, при теперішньому стані української держави це мало реально.

Є ще один суттєвий елемент української ідентичності, про який часто забуваємо: Україна і орієнт, Україна і степ. Сьогодні той орієнталістський нурт знову відроджується. Може, не надто спектакулярно, але він також наявний у масовій культурі (наприклад, на українському телебаченні демонстрували турецький серіал про Роксолану). Що криється за цим зацікавленням? Частина інтелектуальних еліт вважає, що треба шукати іншої орієнтації – не західної і не східної. Тому їхні погляди звернулися на південь. З'явилися концепції, щоб замість інтеграції з Європою (не відомо чи взагалі можливої) або з Росією, чи замість концепції Міжмор'я, тобто асоціації держав, розташованих довкола Чорного моря (що теж не вдалося), думати про зв'язок з Туреччиною, яка, подібно як Україна (тільки набагато довше), думає про Європейський Союз, але європейці не дуже хочуть її там бачити.

Микола Рідний, «Монумент» [кадр з фільму], 2012, колекція Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві

Частина V

Волинь і поєднання

Дискусія

Ґжеґож Пац:

Дискусії про події 1943–1944 років, що мали місце на Волині і в Східній Галичині, і те, що потім діялося на теперішніх південно-східних теренах Польщі та, ширше, про польсько-українські стосунки у ХХ столітті, вже давно не є тільки дебатами про минуле, але також про нашу теперішність. Отож, як болючий історичний досвід стосунків між поляками й українцями впливає на нинішній день? А коли йдеться безпосередньо про сімдесяту річницю подій на Волині: чи ми зробили крок вперед, чи – як діагностують деякі коментатори – відбувся «відступ назад» у нашому діалозі?

Лукаш Камінський:

Чи ми зробили крок назад? Влучніше було б сказати: за останні кілька років не рушили вперед. Стоїмо на місці. Натомість – повертаючись до питання про пам'ять – можна застановлятися, чи ми повинні говорити про пам'ять волинського злочину, чи радше про непам'ять. Якщо не брати до уваги еліт, інтелектуальних, політичних чи релігійних середовищ, то про цей злочин не пам'ятають.

Дуже цікавими є результати дослідження громадської думки, проведене CBOS у 2003 і 2008 роках¹, які показують, що рівень знань був дуже низький – мало того, падав із плином часу.

¹ Підсумки обох досліджень доступні на сторінці: www.cbos.pl. У липні 2013 року проведено чергове опитування, в якому зафіксовано значне зростання рівня знання, вочевидь викликане активною публічною дискусією попередніх місяців.

Можна також замислюватися, як той стан незнання впливає на процес поєднання. На мою думку, суттєво його ускладнює. Дуже важко довести до справжнього поєднання в ситуації, коли більшість обох суспільств не знає, в якій справі ми повинні поєднатися і що маємо собі навзаєм вибачити.

Вважаю також, що попередні спроби поєднання мали одну суттєву ваду. Звучали важливі декларації, як у політичному, так релігійному вимірах, нато-мість за ними йшло відносно мало. Мало що відбулося на реальному шляху до поєднання, а такий шлях завжди важкий і болісний. Поєднання довкола важких питань минулого не вдасться досягнути без важкої праці.

Гадаю також, що суттєвим викликом як для поляків, так для українців буде відповідь на питання: яке місце волинський злочин займає у польській та українській історії, не тільки у спільній історії, але також в історії кожного з наших народів? Чи стане він важливим пунктом віднесення чи ні? Хочемо пам'ятати чи, може, забути про ті події?

Наступний пункт: чи ми докладемо реальних зусиль, які могли б провадити до зближення? На мою думку, дорога до поєднання могла б вести через спільні дослідження числа жертв і встановлення їх поіменного списку. Сьогодні це один з підставових елементів спору між польськими й українськими істориками (нині спираємося на приблизні числа, отримані різними методами). Очевидно, сьогодні нам уже не вдасться відтворити повні списки жертв, але ми повинні зробити все можливе, щоб встановити вбитих по імені і прізвищу як з польського, так з українського боку. Завдяки цьому такі підрахунки будуть точнішими.

Вважаю також, що пам'ять про жертви могла би стати предметом спільної турботи, і то пам'ять, виражена матеріально, хоч би через догляд місць поховань жертв. Якщо вдасться зреалізувати бодай частину з цих ініціатив, то я переконаний, що при наступній річниці зможемо сказати: ми досягли прогресу. Якщо ж залишимося лише у сфері декларацій, то дуже ймовірно, що будемо приречені на чергове повернення – при чергових роковинах – до цієї справи у такий же емоційний спосіб, що ділить обидва народи.

Ґжеґож Пац:

Ви сказали: ми не зробили кроку назад, але також не зробили бодай кількох кроків вперед. Якими – поза незнанням – є причини такого стану речей?

Лукаш Камінський:

Скажу прямо: забракло політичної волі, щоб зреалізувати якісь спільні проекти. Звучали спільні декларації, але забракло реальних дій. Окрім того, маємо справу з браком рівноваги в стані досліджень, проваджених в обох країнах. Це напевно становить суттєву перешкоду у провадженні діалогу.

Ґжеґож Пац:

А як є у випадку України? Чим відрізняються цьогорічні відзначення волинської різанини від відзначень 2003 року?

Ярослав Грицак:

По-перше, як і 2003 року, у випадку Волині треба радше говорити про незнання. Дискусія про Волинь і річницю тих подій точиться переважно в Західній Україні, точніше кажучи, на Волині і в Галичині. Зрозуміло, щось відбувається в Києві, особливо серед політиків та інтелектуалів, однак поза тими осередками важко говорити про дискусію на тему Волині. На відміну від 2003 року, політики тепер переважно втікають від цієї теми: бояться її, не хочуть дражнити свій електорат. Не всі, зрозуміло. Тему Волині порушують представники «Свободи» і партія влади – Партія Регіонів. Не вся, тільки її проросійське крило, виразним представником якого є Вадим Колесніченко, творець Антифашистського Фронту Народів в Україні. Для нього Волинь є великим подарунком, бо цей політик звинувачує представників Помаранчевої революції, що вони є спадкоємцями учасників різанини.

Врешті, є група істориків і представників інтелігенції, яка пробує провадити дискусію на тему Волині. Однак треба підкреслити, що десять років тому, за попередньої річниці, в дискусії брало участь більше осіб. Майже кожен важливий

політик написав текст на цю тему, досить згадати Віктора Медведчука² чи Володимира Литвина³. Про волинські події говорилося на телебаченні.

Але навіть тоді, після закінчення тих всіх дискусій, дослідження показали, що понад половина українців взагалі нічого не знає про ті події. Трохи понад 20 відсотків знало, що щось сталося, але нічого більше сказати не могло. Лише близько 20 відсотків знало, що дійшло до польсько-українського конфлікту, але не знало подробиць. Від того часу небагато змінилося. Проте я вважаю, що той брак знання не конче є чимсь винятково злим. Парадокс полягає в тому, що чим більше амнезії, тим легше допровадити до поєднання.

По-друге, у 2013 році дійшло до іншої сумної зміни. Гіршим, ніж десять років тому, є тон дискусії – він став більш агресивним, руйнівним. Волинь стала картою у внутрішніх українських дискусіях. Це спричинило, що почали з'являтися тексти на тему тих подій. Але які? Найліпшим прикладом є книжка *Друга польсько-українська війна 1942–1947* Володимира В'ятровича⁴, скандальна книжка, яка релятивізує волинський злочин. В'ятрович став зіркою публічної сфери, його запрошують різні середовища, він справляє вплив на погляди про ті події. Отож, якщо можна говорити про якесь нове знання, то це знання, яке має негативний вплив.

По-третє, у 2003 році ми мали справу з Україною перед Помаранчевою революцією. У 2013 році це країна, що зазнала поразки. Слово «поразка» тут ключове. Принаймні половина українців сьогодні опинилася в стані депресії, а дехто навіть на межі розпачу: не вдалося виконати багатьох сподівань, пов'язаних з Помаранчевою революцією, в тім числі й тих, що стосувалися історичної пам'яті. Одним із головних пунктів програми Віктора Ющенка було повернення пам'яті про Голодомор. Тимчасом наступний президент намагається стишити ту пам'ять. Українці опинилися у складній ситуації: світ не хоче визнати, що Голодомор був геноцидом, водночас від них вимагається, щоб вони таким злочином визнали Волинь. Ми не досягнули того, що вважали слушним (визнання Голодомору

² Віктор Медведчук, *Волинь – наш спільний біль*, «День», 2 квітня 2003 року.

³ Володимир Литвин, *Тисяча років сусідства і взаємодії*, «Голос України», 12 листопада 2002 року.

⁴ Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, видання 2, доповнене, Київ 2012.

геноцидом), а тепер втрачаємо своє добре ім'я (волинська різанина). Це також справляє, що дискусія про Волинь в Україні набрала такого гострого тону.

Що ж треба робити, аби змінити ситуацію? Україна повинна отримати європейську перспективу. Я спостерігаю дискусії про Голокост і стосунок до нього поляків, які доволі регулярно точаться в Польщі. Вони, може, відбуваються не зовсім спокійно, але прямують у доброму напрямку. Однак важко собі уявити подібні дебати під час воєнного стану. Поляки тепер опинилися в комфортній ситуації: вони в Європейському Союзі, ніхто їм не загрожує. Можуть дискутувати без почуття, що щось на цьому втратять. Українці цього комфорту не мають. Дискутуючи про Волинь, бояться, що втратять щось важливе – свою тотожність. Не йдеться про саму Волинь, а про пов'язану з нею політичну ситуацію, про те, що та дискусія може стати частиною більшої, політичної гри.

По-четверте, я врешті хотів би сказати про позитивні аспекти. Громадянське суспільство поводиться інакше, ніж політики. Згадаю тільки спільну декларацію Церков – Римо- і Греко-Католицької⁵. Це безпрецедентна подія. Діє Група Першого грудня, яку презентує, м.ін., Мирослав Маринович. Разом з ним ми підготували 7–8 липня врочистості в Порицьку/Павлівці, а також в Луцьку⁶.

Суспільство починає «брати справи в свої руки». У 2003 році під час урочистості в Порицьку/Павлівці «поєднання» відбувалося за кордонами міліції, яка охороняла президентів Кучму і Квасневського від згромаджених там людей. Це був політичний акт, позбавлений суспільного виміру. Тепер, коли в гру входить громадянське суспільство, є принаймні невелика надія на справжнє поєднання.

Гжегож Пац:

Чи справді маємо справу з браком пам'яті про Волинь?

Богуміла Бердиховська:

Лукаш Камінський поставив тезу про непам'ять, яка наростає. Я полемізувала б з цією думкою. Наскільки вона певною мірою правдива у випадку України,

⁵ Спільна декларація Римо-Католицької і Греко-Католицької Церков у справі злочину на Волині від 28 червня 2013 року: <http://episkopat.pl/dokumenty/pozostale/5227.1,Deklaracja.html>.

⁶ Marcin Wojciechowski, *Polacy i Ukraińcy jednali się nad grobami ofiar zbrodni wołyńskiej*, „Gazeta Wyborcza”, 8 липня 2013; Piotr Kosiewski, *Przy grobach*, „Tygodnik Powszechny”, 14 липня 2013.

– підкреслюю: певною мірою, – то в Польщі є інакше. Можна навести інші дослідження, проведені Музеєм Другої світової війни⁷. Їхні результати несподівані: вони показують, що респонденти, яких запитували про ворогів поляків у 1939–1945 роках, на першому місці називали українців. Вони опинилися перед Німеччиною і Радянським Союзом. Виявляється, так міцно закорінена пам'ять про польсько-українське сусідство, яке закінчилося драматично. Так само й інші дослідження показують, що про Волинь знає велика група польських респондентів.

Натомість що сталося останніми роками? Почну від негативних аспектів – у Польщі, але також і в Україні, з'явилися спроби поставити під сумнів доробок попереднього польсько-українського діалогу. Виявляється, що про подію, про яку з'явилися десятки книжок, ряд документальних фільмів, тисячі статей у пресі і в Інтернеті, підготовано незліченні радіо- і телепередачі, після зустрічі президентів Александра Кваснєвського і Леоніда Кучми – можна сказати: нічого досі не відбулося, тема волинського злочину залишається табу. А такою є позиція частини, не кажу всіх, кресових середовищ.

Натомість на врочистості 2003 року дивлюся у спосіб більш здиференційований. На початок невелика полеміка з Ярославом Грицаком. Звичайно, в Порицьку/Павлівці кордони міліції відгороджували президентів і запрошених гостей від людей, що там згромадилися. Ті люди тримали транспаранти з гаслами типу «Хай живе польсько-українська дружба». Це був парадокс тодішньої ситуації. Могло скластися враження, що велика частина присутніх там людей була просто звезена. Отримали в руки транспаранти і стояли, не до кінця здаючи собі справу, чого стали свідками.

Однак, попри всі ті застереження, відкриття пам'ятника в Порицьку/Павлівці було дуже важливою подією. Вона дозволила частині кресових середовищ, рідним і нащадкам осіб, котрі там загинули, віддати шану близьким. Згадаю тільки про один фрагмент тієї урочистості, на моє переконання, символічний: під час складання квітів до пам'ятника на честь замордованих мешканців Порицька там стояла почесна варта українського війська. Я бачила реакції присутніх осіб. Ніхто

⁷ Lech M. Nijakowski, *Pamięć o II wojnie światowej a relacje Polaków z innymi narodami*, y: *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Gdańsk–Warszawa 2010, s. 244–245.

з тих, що тоді там були, від професора Владислава Філяра до сенаторки Марії Берни, не говорив про засудження українців ані про помсту. Всі були глибоко зворушені. Це була зустріч з тінями замордованих.

Треба також сказати, що українське суспільство не було підготоване до тієї зустрічі. У Порицьку/Павлівці забракло важливих для України осіб, проте хочу зазначити, що туди приїхала одна особливо важлива людина – кардинал Любомир Гузар (міг же сказати: Волинь – це православні землі, а не греко-католицькі). Для значної частини згромаджених там поляків він став представником тої частини суспільства, яка з емпатією і розумінням підходить до польського болю.

Що ще негативного сталося упродовж останніх років? У публічній дискусії, тон якій надає радикальна частина кресових середовищ, маємо справу з девальвацією слів і понять. Раптом виявляється, що для називання тих подій не надається жодне інше окреслення, за винятком «геноциду». Не можна вже говорити «екстермінація», «воєнний злочин», «чистка», бо, згідно з твердженням частини того середовища, всі ті окреслення є брехнею. У мене також складається враження, що частина кресов'ян вважає, що їхні страждання досі недоцінені. Мабуть, звідси слова про «забутий злочин». Тимчасом, як я вже говорила, можна показати, скільки на цю тему сказано і написано. Наведу тільки слова Владислава Філяра, який в інтерв'ю для «Газети Виборчої» ставив питання: який забутий злочин? Ми стільки вже про нього написали, стільки вже про нього знаємо⁸.

Зрозуміло, той кресовий дискурс з'явився раніше. Однак тепер частина кресових середовищ збільшує свої очікування. По-перше, повторюю, очікує визнання Волині за найжорстокіший геноцид (*genocidium atrox*). По-друге, вимагає засудження всіх українських формацій та інституцій, які не тільки брали участь у тих подіях, але мали з ними що-небудь спільне. Класичним прикладом є ставлення до Греко-Католицької Церкви та митрополита Андрея Шептицького. Знаємо – опубліковано документи на цю тему – що митрополит бачив трагедію, яку принесла окупація. Інформував папу, писав пастирські листи, в яких просто нагадував заповідь: «Не убий!». Проте для частини кресов'ян це все не має

⁸ Розмова з Владиславом Філяром: „Gazeta Wyborcza”, 22–23 червня 2013 року.

значення. Натомість помножуються закиди, може, слушні стосовно одиниць, але напевно не для всієї Греко-Католицької Церкви як інституції.

По-третє, переважає позиція, яку свого часу найбільш спектакулярно сформулював архієпископ Мечислав Мокшицький – що замість формули, використаної в листі польських єпископів до німецьких («Вибачаємо і просимо вибачення»), треба домагатися іншої: нехай українці перепрошують і просять про вибачення. Мушу сказати, що в позиції цього високого церковного ієрарха мало можна знайти емпатії і розсудливості, проте я переконана, що в подібний спосіб мислить також частина кресового середовища. Мало того, дехто був би задоволений, якби остаточно визнали, що українці просто генетично були схильні до мордування поляків.

Натомість з українського боку можна побачити, що частина осіб розмову про Волинь трактує як спробу «поставити їх на коліна» і вважає очевидним, що поляки діють у злій волі. У 2003 році великою популярністю тішився погляд, що поляки хочуть віддати шану своїм замордованим співвітчизникам, бо відкрито злочин в Єдвабному, здійснений поляками, отож хочуть його «прикрити» Волинню. У 2013 році також – я читала різні українські Інтернет-видання – замість дискутувати *ad rem*, з'являється теза, що Польщі йдеться не про увічнення пам'яті жертв, тільки маємо справу з польськими внутрішньополітичними розіграшами: це Польська Народна Партія (PSL) та Право і Справедливість (PiS) хочуть зміцнити свій електорат.

Попри все те, що я досі сказала, мушу зазначити: картина не є чорна. По-перше, зросла свідомість тієї річниці серед суспільства. З'явилося щось, що можна назвати почуттям громадянської відповідальності за роковини Волині. Воно значно сильніше, ніж у 2003 році. Ярослав Грицак говорив про позицію Церков. Це суттєве *novum*. Десять років тому головну роль відігравали політики й держава, нині, завдяки відважній позиції ієрархів, Церкви можуть промовити рішучим голосом. Я хотіла б звернути увагу на позицію найбільшого з архієпископів Львова, верхника Греко-Католицької Церкви Святослава. Його інтерв'ю, опубліковане Католицьким Інформаційним Агентством, а передовсім уже згаданий спільний лист Церков, становить дуже добрий вихідний пункт для наступного кроку в напрямку польсько-українського поєднання, хоча я воліла б тут вжити слово «нормалізація» відносин, між Польщею та Україною.

По-друге, з'явилася низка текстів видатних українських інтелектуалів – це дуже важливий голос⁹, який свідчить, що наші партнери від 2003 року зробили серйозний крок уперед. При цьому я з великою повагою ставлюся до ініціатив громадянського суспільства, велику надію покладаю на діяльність Церков. Проте не вважаю, що світ політики належить звільнити від мислення про форму польсько-українського діалогу. Політики відіграють і відіграватимуть у ньому важливу роль.

Щодо майбутнього, то маю дві рекомендації. По-перше, наші українські друзі мусять взяти до уваги, що поляки будуть пам'ятати про Волинь некон'юнктурно, оскільки та пам'ять є елементарним обов'язком живих перед померлими – мусимо забезпечити гідне поховання замордованих і віддати їм шану. По-друге, для всіх нас: мусимо пам'ятати, що після сімдесятої річниці антипольської акції УПА на Волині буде наступний день. Отож ми повинні розсудливо зважувати слова, аби не виявилось, що *the day after* не можемо розмовляти одне з одним.

Мирослав Маринович:

Мушу визнати, що чуюся змучений волинською темою. Не тому, що не хочу визнати: здійснено злочин. Навпаки. Однак для мене приводом сказати: так, це там відбулося і треба речі назвати по імені – не є та чи інша резолюція польського Сейму чи Сенату (до цих ухвал ставлюся критично), але слова митрополита Андрея Шептицького. Він говорив: ми, русини, повинні якнайголосніше протестувати проти самої думки, що святій справі народу можна служити закривавленими ножами. Моя втома виникає з того, що я стою на полі, над яким збираються хмари, вже падає дощ і б'є грім. І я нічого не можу зробити. Не можу зупинити ту бурю. Іншими словами, ми спізналися з дискусією про Волинь. Її перейняли радикальні середовища.

⁹ Див., напр.: Антін Борковський, *Гірки хліби волинських рік*, http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2013/Borkovskij_Girki_hliby.htm (польською: Antin Borkowskiy, *Gorzkie chleby rzek wołyńskich*, „Nowa Europa Wschodnia”, http://www.new.org.pl/2013-05-16,gorzkie_chleby_rzek_wołyńskich.html); Василь Расевич, *Дутичі ігру українців*, http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?dityachi_igri_ukrayintiv&objectId=1284679 (польською: Wasyl Rasewycz, *Dziecinada*, „Kurier Galicyjski”, <http://www.kuriergalicyjski.com/index.php/polemikii/2160-dziecinada>); Тарас Возняк, *Волинь 1943 – слова наступні*, <http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/5141f8af65702/> (польською: Taras Wozniak, *Wołyń 1943 – co dalej?*, „Kurier Galicyjski”, <http://www.kuriergalicyjski.com/index.php/polemikii/2031-woy-1943-co-dalej>).

При цьому мушу зазначити, що я розумію кресові кола, яким заборонялося говорити про їхній біль. Це не була добра ситуація. Якщо комусь довго відмовляють у праві голосу, а потім раптом така можливість з'являється, то природно, що перші визнання буде викричано. Польське суспільство має право говорити на цю тему. Проте я хотів би, щоб зверталось увагу на наслідки говорення правди. Бо можна це робити в різний спосіб, і часом агресивно сказана правда перестає нею бути. Не випадково Бенедикт XVI говорив – не вперше наводжу тут його слова – про правду, яка неможлива без любові, і про любов, яка неможлива без правди. Необхідно перше й друге.

Розумію також біль поляків, коли на українському телебаченні чуять слово «ляхи». Чи можна сьогодні у такий спосіб говорити про наших сусідів? Однак коли спостерігаю, як у Польщі провадяться дискусії про Волинь, про тих «різунів» і «злочинців», то боюся, що щойно тепер почнуться змагання за найгостріші слова. Тимчасом всі ті слова викликають емоції, які потім треба охолоджувати.

На засланні, в таборі, моїми найкращими друзями були дисиденти, які належали до Організації Українських Націоналістів або їй симпатизували. Сьогодні говориться про те, що подібно як засуджено нацизм, треба засудити ідеологію ОУН. Я це розумію, але думаю, що дійсність набагато складніша. Говоримо не тільки про ідеологію, але також про конкретних людей. І ті люди, яких я зустрів у таборі – такі як Михайло Горинь чи Іван Гель – на початку дев'яностих років робили перші кроки до польсько-українського поєднання. Не треба було з ними розмовляти, бо вони були націоналістами?

Мене турбує рівень розмов про Волинь та їх духовний вимір. Більше: мене лякає дехристиянізація наших душ. Пунктом віднесення для нас стає передовсім Старий, а не Новий Завіт. Слухаю поляків та українців. Обидві сторони говорять, що їхні дії були результатом дій інших. Як у польській, так в українській свідомості функціонує поняття «відплатних акцій» („akcji odwetowych”), яке нівелює негативний моральний вимір тих дій. Вони раптом стають обґрунтовані.

Приймаємо засаду «око за око, зуб за зуб». Українці говорять, що не мають жодної вини перед поляками, поляки те саме говорять у стосунку до українців. Тимчасом у християнстві твердження «не маємо вини» є абсурдним. І це християнство є єдиною платформою, що дозволяє шукати сенс у тій історії. Забування,

твердження, що нічого не сталося, що там були звичайні сутички, не є доброю річчю. Бо в такий спосіб далі носимо у собі гріх.

Богуміла Бердиховська нагадала слова римо-католицького ієрарха. Вважаю їх помилкою, але також певний греко-католицький ієрарх щороку приходять під пам'ятник Степанові Бандері і займається його апологією. Отож проблеми є в обох Церквах – і треба багато чого зробити. Проте я також пам'ятаю слова Яцека Куроня, скеровані до українців, які варті більше, ніж десятки ухвал Сейму чи Сенату. Мусимо постаратися, щоб такі слова прозвучали в Україні стосовно поляків.

Гжегож Пац:

Ми багато говоримо про пам'ять, але Ярослав Грицак пропонує: говоримо також про амнезію, яка часом допомагає.

Лукаш Камінський:

Я б погодився: амнезія і забуття полегшують поєднання. Тільки залишається питання: чи це справжнє поєднання? Легше виголошувати декларації про поєднання, коли немає дискусії про минуле. Але чи насправді доходить до поєднання? Врешті, чи можлива амнезія у сучасному світі? Сьогодні сила свідоцтва жертв величезна. Бачимо, що воно рано чи пізно повертається. Натомість спихання голосу жертв на дальший план, щоб не ускладнював діалогу, може справити, що це свідоцтво переймуть радикальні сили, які говоритимуть про минуле із зовсім іншою метою, напевно не думаючи про пошук поєднання.

Я й далі дотримуюся скептичного бачення, коли йдеться про стан знання і стан досліджень. Звісно, постає багато праць на тему Волині, серед них є дуже важливі позиції. Однак залишається питання, наскільки це питання присутнє у символічній сфері, культурі чи публічному просторі. Якщо порівняти ті події з іншими, записаними у польській пам'яті про ХХ століття, то вважаю, що багато з них більше присутні, ніж різанина на Волині. Отож можна зрозуміти почуття витіснення чи забуття.

Тут прозвучали гіркі слова на адресу кресових середовищ. Розумію їх, однак треба пам'ятати, що приглушений голос часто радикалізується і потім звучить

з більшою силою. Звичайно, ті слова ускладнюють діалог, але без них діалог вести не вдасться. Не можна вирішувати: той голос не повинен бути почутим, не повинен братися до уваги.

Мирослав Маринович має рацію: розмова про минуле викликає біль. Проте я не знаю, як можна було б інакше розповідати про те минуле. Воно дуже болісне. Якщо хочемо про нього говорити, то той біль мусить повернутися. Однак, на мою думку, розмова про біль та його переживання не так викличуть конфлікт, як дозволять нам уникнути гірших стосунків у майбутньому.

Ярослав Грицак:

Я розділяю історію й історичну пам'ять, бо часто вони взаємно виключаються. Історична пам'ять не потребує особливого вивчення перебігу подій, навпаки, послуговується образами, які часом мають мало спільного з тим, що насправді відбулося. Інакше є у випадку історії: історикам ідеться про те, щоб з'ясувати, мірою сил та можливостей, що насправді відбулося. У деяких випадках історики є ходячою загрозою для історичної пам'яті.

Говорячи про амнезію, я мав на думці історичну пам'ять, а не історію. Як показує казус Іспанії після смерті генерала Франко, амнезія допомагає у випадку суспільств, які виходять з тоталітарних режимів. Я не здійснюю тут моральної оцінки, не стверджую, що амнезія є добра чи зла, а що амнезія може служити ефективним способом подолання поділів.

На жаль, цей спосіб не вдасться застосувати в Україні. Леонід Кучма пробував вести гру із забуванням, але це не вдалося. Чому ж сьогодні дискусії про минуле так загострилися? Бо зораз менше є амнезії. За останнє десятиліття в Польщі, Україні та Росії з'явилася політика історичної пам'яті. Це пов'язується з діями світлої пам'яті Леха Качинського, Віктора Ющенка і Владіміра Путіна. Ці політики не втікали в амнезію, а безнастанно нагадували про минуле.

Коли я думаю про польсько-українське поєднання, мені пригадується фрагмент відомої повісті для дітей: «чим більше Вінні-Пух заглядав досередини, тим більше Поросятка там не було». Ми занадто сильно сконцентровані на взаємних стосунках, аби помітити ширший контекст, а також можливі розв'язання. Згадаю

книжку Тімоті Снайдера *Криваві землі*¹⁰. Мені здається, що багато хто її прочитав, але мало хто зрозумів. Автор запропонував інший погляд. Українці бачать польський геноцид, поляки український. Тимчасом в Україні дійшло до кількох різних геноцидів. Вони відбувалися в тому самому місці і нерідко в тому самому часі. Такий погляд несе зі собою серйозні імплікації для писання про нашу історію та її трактування, а також для того, в який спосіб ми можемо поєднатися. Прошу не ображатися, але поки що ми провінційні у нашому мисленні про історію, закриті в національних парадигмах.

У цьому контексті я хотів би згадати про ще одну книжку – це *Wina narodów* Кароліни Вігури¹¹. Вона показує те, як досягалося поєднання у повоєнній Європі. Треба застановитися, як використати практику тих поєднань для польсько-українського випадку.

Богуміла Бердиховська:

Як здогадуюся, Мирослав Маринович мав на увазі передовсім проект ухвали Сейму РП з нагоди сімдесятої річниці антипольської акції на Волині, що його вніс PSL. Там була мова про засудження ОУН, УПА і всіх інших. Хотіла б для уточнення додати, що той проект не було прийнято. Так само не вважаю – перепрошую, що повторюся – що можемо звільнити політиків від відповідальності, тішачись, що частину відповідальності хоче взяти на себе суспільство. Приклад цього проекту показує, що екстремальні помисли остаточно було відкинено.

Чи знаємо вже факти? Я не говорила про це раніше, але це належить виразно підкреслити – 2013 рік відрізняється від 2003-го також тим, що з'являється історик, який прямо декларує: на Волині нічого особливого не сталося. Просто ми мали справу з черговим етапом польсько-української війни. Звичайно, там, може, й доходило до якихось злочинів, що погано – але це нічого надзвичайного. Маю на увазі книжку Володимира В'ятровича, про яку тут уже критично говорив Ярослав Грицак.

¹⁰ Тімоті Снайдер, *Криваві землі*, Київ 2011.

¹¹ Karolina Wigura, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa–Gdańsk 2011.

Для мене поява цієї публікації – це надзвичайно сумна подія. Чому? Бо її не спіткала рішуча відповідь українського історичного середовища. Звичайно, були критичні оцінки, але, на жаль, книжка В'ятровича також збрала багато позитивних відгуків.

Переходячи до наступних питань: вважаю дуже цінним постулат Лукаша Камінського, щоб порахувати – вперше спільно – всі жертви. У 2003 році це постулював Ярослав Ісаєвич. Це дуже важливо, бо закони людської пам'яті справляють, що пам'ятаємо передовсім те, що зачепило нас, наші родини і наших знайомих. Не завжди пам'ятаємо про кривду, яка спіткала сусіда з третьої вулиці чи з четвертого дому. Українці пам'ятають своїх, поляки своїх.

Не можна себе дурити: такий спільний реєстр напевно не буде повним. Спливло надто багато часу від тамтих подій, багато свідків померло, а у випадку деяких місцевостей – їх ніколи не було, бо їхніх мешканців було вирізано до ноги. Однак такий реєстр треба укласти.

Щодо зауваження Лукаша Камінського про участь кресов'ян у діалозі про Волинь, то очевидно, що вони мусять брати в ньому участь. Подібно як не можна дискутувати про акцію «Вісла» без участі жертв тієї акції. Інша справа, що з деякими постулатами кресових середовищ зроблять державні інституції чи політики. Чи приймаємо засаду, що акцептуємо кожен постулат, чи піддаємо його розсудливій рефлексії?

Зрозуміло, про такі події як різанина на Волині годі говорити без болю. Натомість треба зробити все можливе, аби не породжувати додаткових негативних емоцій. Відома фотографія замордованих дітей, прив'язаних колючим дротом до дерева. Даріуш Стола і Ада Рутковська¹² довели, що та світлина не стосується волинських подій, а представляє жертви жінки, яка у 1923 році в нападі шаленства вбила четверо своїх дітей. Потім та світлина була вміщена у психіатричному річнику („Rocznik Psychiatryczny”) за 1928 рік, інший кадр опинився у підручнику судової медицини (*Podręcznik medycyny sądowej*), виданому 1948 року. Проте багато років та світлина служила головною ілюстрацією волинської різанини. Добре знаємо, що антипольська акція на Волині і в Галичині настільки болісна,

¹² Dariusz Stola, Ada Rutkowska, *Falszywy opis, prawdziwe zbrodnie*, „Plus-Minus” [dodatek do „Rzeczpospolitej”], 19 maja 2007 roku.

що немає потреби ілюструвати її додатковими, «фальшивими» фотографіями. Тимчасом недавно у програмі Томаша Секельського на I каналі TVP (!) це фото знову було використано.

Нагадую також, що частина кресових середовищ вимагала, щоб пам'ятник, присвячений Волині, представляв саме дітей, обв'язаних колючим дротом довкола дерева. У момент, коли з'явився цей помисл, я поставила собі питання: чи йдеться про віддання шани тим, кого було замордовано, чи, може, про викликання найгірших емоцій стосовно українців?

У справи Волині є справді заангажовані особи, які займають непримиренну позицію щодо українців. І, особливо у випадку родин жертв, я навіть не наважилася б вимагати від них, щоб вибачили. Це повинно бути рішення кожної окремої особи. Інша ситуація у випадку наступних поколінь, а особливо зовсім молодих людей. Частина з них, використовуючи тутрагедію, намагається наново написати історію XX століття. На щастя, це маргінальна частина громадської думки. Як приклад можна навести портал «IV поділ Польщі» („IV rozbiór Polski”), що існує вже роками, де поруч з Гітлером і Сталіном вміщено Бандеру. У цій ситуації запитую: що це має спільного з історією?

Мирослав Маринович:

Я також хотів би сказати про одну річ: дуже важливо відрізнити біль від ненависті. Обидва ті стани часто йдуть в парі, але ми повинні пам'ятати, що біль вимагає емпатії і любові, а ненависть не може сподіватися на нашу повагу. І хочу зацитувати слова архієпископа Юзефа Міхаліка, голови Єпископату Польщі, який під час акту поєднання між двома народами у 2005 році сказав: «Чи можна писати історію народу ненавистю і смертю? Можна, але тоді таке суспільство буде цивілізацією смерті, якої не можна прийняти. Такі речі вимагають помсти, кров вимагає крові, прокляття вимагають інших проклять. Треба перепросити і почати спочатку – милосердя завжди найкраще і дає перспективу».

Микола Рідний, «Монумент» [кадр з фільму], 2012, колекція Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві

Пйотр Косєвський

Монумент

Наїзд камери. Бачимо фрагмент великого пам'ятника. Зображує двох чоловіків і жінку. Вони гордо дивляться вперед. Ще. Робітники поволі, фрагмент за фрагментом, усувають елементи цього пам'ятника. Дивимося відеофільм Миколи Рідного «Монумент», знятий 2012 року.

Микола Рідний – народжений у 1985 році автор інсталяцій, відеооб'єктів і відеоробіт, співторець мистецької групи SOSka, яка існує від 2005 року, – вирішив придивитися до демонтажу монумента на честь проголошення радянської влади в Україні, що стояв на харківській площі Конституції. Той монумент, встановлений у 1975 році (автори: Василь Агібалов, Яків Рик, Михайло Овсянкін), був промовистим прикладом символічної політики ери Брежнєва, гігантський за своїми масштабами, подібно як інші пам'ятники, що були встановлені у той час, а демонтовано його у вересні 2011 року. Це відбулося через дві декади після проголошення Україною незалежності.

Питання пам'ятників – тих, що походять з минулої системи, і нових, встановлених після падіння комунізму, є спільним для всього колишнього радянського блоку. У всіх тих країнах ми спостерігали повалення старих і встановлення нових. Політика увічнення, знесення (або ні) старих монументів, а також те, кого ставлять на п'єдесталі, є одним із найбільш видимих і spektakлярних проявів політики ідентичності. Це пам'ятники, подібно як назви вулиць (часом цілих міських районів або навіть міст), упродовж останнього двадцятиліття наповнювали публічний простір новою символікою. Таке відбувалося у всій

Центральній Європі, а також у країнах, що колись творили СРСР. Невипадково теж світлини повалення пам'ятників, як-ось Фелікса Дзержинського у Варшаві 1989 року, були іконічними картинами тих змін, які надходили (у Києві відразу після проголошення незалежності розібрали гігантський пам'ятник Леніну, що стояв на Майдані¹, зрештою, подібний до харківського за стилістикою модернізованого соцреалізму).

У 2004 році литовський митець Деймантас Наркевічюс створив кількахвилинний фільм „Once in the XX Century”. Сонячний день. Великий натовп у парку спостерігає, як кран поволі починає піднімати фрагменти великої статуї. Це вільнюський пам'ятник Леніну. Ми крок за кроком спостерігаємо його... відбудову. Публіка оплесками супроводжує постать вождя революції, що піднімається над їхніми головами.

Наркевічюс – подібно як група митців з нашого регіону – придивляється до пам'яті про колишню систему, до її спадщини, досвіду виходу з комунізму. Не зупиняється на офіційному її вираженні, а поєднує це вираження з індивідуальним досвідом. І показує, що минуле нас не покидає. У картині „Once in the XX Century” він не організував відбудови вільнюського пам'ятника Леніну. Тільки використав архівний запис і перемонтував черговість подій. Таким чином порушив розповідь, вводячи до неї елемент непевності чи несподіванки. «Здається, кожен собі думає, що усунення тих предметів може спричинити негайну зміну в суспільстві»², – підкреслює Наркевічюс. Однак усунення пам'ятників не дало початку радикальної зміни дійсності.

Робітники у фільмі Рідного крок за кроком, систематично розбирають пам'ятник. Поволі розбивають бетон, що скріплює монументальну скульптуру. Спочатку бачимо великі постаті радянських робітничих героїв. Під кінець залишається лише безформна маса, що раніше становила осереддя пам'ятника. Наркевічюс показує емоції. Акція знесення (у його фільмі – встановлення) монумента є для учасників події важливим пережиттям, формою своєрідного катарсису. У Рідного робітники спокійно, навіть безпристрасно, руйнують монумент. Перехожі оминають пам'ятник, огорожений звичайним парканом. Не

¹ До 1991 року – Площа Жовтневої Революції.

² Цитується за: <http://www.skulptur-projekte.de/kuenstler/narkevicius/?lang=en>.

звертають уваги на те, що з ним відбувається. Це для них звичайні будівельні роботи. Усунення пам'ятника стало лише черговим етапом впорядкування міста перед чемпіонатом Євро 2012.

У тому ж таки 2011 році Микита Кадан – інший представник молодого покоління українських митців – у київському Pinchuk Art Center показав роботу «Постамент. Практика витіснення». Велика основа для монумента заповнила ціле приміщення. Стало неможливим умістити на ній якийсь пам'ятник і тим самим надати цьому об'єктові будь-якого конкретного значення. Скульптура стала лише згадкою про щось, що не буде реалізоване. Своєю чергою, в українському павільйоні на Мистецькому бісенале у Венеції 2013 року було представлено «Пам'ятник пам'ятнику» Жанни Кадирової – відеоінсталяцію, що показувала прихований пам'ятник. Кому чи чому присвячений – того не довідуємося. Обидва ті проекти поєднує пустка – митці показують пам'ятники, ще не насичені значеннями. Це своєрідні «порожні знаки». Подібним порожнім знаком став теж харківський пам'ятник, який зняв на стрічку Рідний (цю роботу також було показано у Венеції). Релікт минулої епохи – настільки байдужий, що навіть його демонтаж не викликає жодних емоцій. Подібно як і сам фільм. Даремно шукати в ньому ностальгії за минулими часами, про яку свого часу писала Світлана Бойм. Немає рішучого засудження системи ані її глорифікації. Тут домінує документальна холодна об'єктивність.

«Разом з демонтажем пам'ятників старого режиму відразу з'являється проблема з винесенням на п'єдестал нових героїв, з пошуком нових героїчних постатей, які об'єднували б поділене суспільство», – зауважує Олександр Михед³. Можна розглядати роботи Рідного, Кадирової і Кадана як розповідь про суспільство, яке пробує наново себе описати, конструюючи свою ідентичність і шукаючи для неї візуальну репрезентацію. В Україні упродовж двох десятиліть триває своєрідна «гра в пам'ятники». В одній державі співіснують пам'ятники Леніну і Степанові Бандері. Пам'ятники комуністам і націоналістам. Те, кому їх ставлять, а кого оминають, визначає ідеологічні поділи, що існують в Україні.

³ Ołeksandr Myched, *W poszukiwaniu konwencji ukraińskiej sztuki współczesnej, y: Raport o stanie kultury i NGO w Ukrainie*, red. Mykoła Riabczuk, Andrij Saweneć, Lublin 2012, с. 96.

Проте це лише одна з можливих інтерпретацій. Рідний показує, що результатом тієї гри стає аксіологічна пустка. Настає процес забування. Тимчасом, як нагадував Поль Рікер, можемо зіпхнути духів минулого до віддалених закамарків пам'яті. Однак, якщо не знайдемо для них відповідного місця, то вони проявляться в майбутньому⁴.

Пам'ятники є знаряддями влади – нагадує, здається, Рідний, який у своїй творчості постійно приглядається до стосунків влада–суспільство. У «Монументі» бачимо робітників, які скидають з п'єдесталу символи влади пролетаріату. Тих, що мали представляти їхній суспільний клас. Це відео «є підступним питанням про цінність праці в нинішніх суспільствах, а також коментарем до ситуації, в якій усунення монументів неактуальної ідеології звільняє місце для нових маніфестацій державного характеру», – зауважує Марта Дзєванська⁵. Бачимо працю робітників, усунення пам'ятника вимагає багато зусиль. Тільки що самі робітники виглядають лише німими свідками подій – виконавцями чужої волі. Залишається простір, якому можна надати нового ідеологічного значення. Постає питання, хто це робитиме і від чийого імені наново переписуватиме історію.

⁴ У грудні 2013 року можна було побачити повалення пам'ятника Леніну (автор Сергій Меркуров), що стояв на бульварі Шевченка в Києві.

⁵ Пор.: *W sercu kraju* [супровідна публікація до збірки Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві], Warszawa 2013, с. 99.

Від редакції

Останні два десятиліття у Польщі й Україні тривають дискусії про роль держави у творенні ідентичності та культивуванні пам'яті. У тих дискусіях порушується питання, наскільки держава може й повинна впливати на те, що і як пам'ятають її громадяни, а також, якою має бути модель освіти і якою мірою вона повинна формувати позиції громадян.

Цим питанням була присвячена зустріч *Форуму Польща–Україна: Політика пам'яті*, організована Фондацією ім. Стефана Баторія 20 червня 2013 року у Варшаві. Ведена під час зустрічі розмова стосувалася польського та українського досвіду щодо історичної політики й політики пам'яті, а також ролі, яку той досвід відігравав і надалі відіграє у внутрішній та закордонній політиці, особливо у відносинах із сусідніми країнами.

У виданні вміщено виступи та значні фрагменти дискусії. Крім тих учасників, чий виступ опубліковано в цьому томі, у зустрічах брали участь: Богуслава Бердиховська, Ян Яцек Бруський, Богдан Борусевич, Едмунд Внук-Ліпінський, Тарас Возняк, Гжегож Громадзький, Тетяна Журженко, Павел Коваль, Адам Поморський, Микола Рябчук, Анджей Рихард, Марцін Свенціцький і Барбара Шацька.

Додатково в книжці вміщено виступи з публічної конференції *Пам'ять про ХХ століття і сучасність. Українські дискусії про минуле*, що відбулася 21 червня 2013 року і супроводжувала зустріч *Форуму*. Збірник також доповнено фрагментом дискусії *Волинь і примирення*, організованої Фондацією 23 червня того ж року.

Висловлюємо подяку Мирославові Чеху – за співучасть у модеруванні *Форуму Польща–Україна*, Богумілі Бердиховській, Олі Гнатюк та Андрієві Портнову – за предметну допомогу у підготовці зустрічей; Міжнародному Фонду «Відродження» в Києві – за співпрацю в організації *Форуму* та виданні публікації; Департаменту Публічної і Культурної Дипломатії Міністерства Закордонних Справ РП – за надану нам фінансову підтримку; а також Миколі Рідному і Музею Сучасного Мистецтва у Варшаві – за надані світлини праць митця.

Довідки про учасників

Володимир Баран (нар. 1956 р.) – історик, професор. Керівник кафедри новітньої історії Волинського Національного Університету ім. Лесі Українки в Луцьку. Був проректором цього університету. Досліджує повоєнну історію України. Автор численних публікацій, серед яких: *Україна у 1950–1960 роках: еволюція тоталітарної системи* (1996), *Україна: новітня історія 1945–1991* (2005).

Богуміла Бердыховська (Bogumiła Berdychowska, нар. 1963 р.) – публіцистка. Член редакції журналу «Зв'язок» („Więź”). Раніше керувала Бюро до справ Національних Меншин у Міністерстві Культури й Мистецтва, була заступником директора V Програми Польського Радіо. Публікувалася в таких виданнях як: „Gazeta Wyborcza”, „Rzeczpospolita”, „Więź” (Варшава), „Tygodnik Powszechny” (Краків), «Критика» (Київ), „Kultura” (Париж). Авторка численних публікацій, що стосуються України.

Кость Бондаренко (нар. 1969 р.) – історик, політолог, кандидат історичних наук, політичний діяч. Президент Інституту Української Політики, голова Фондації «Українська політика». Був заступником голови партії віце-прем'єра Сергія Тигипка «Сильна Україна», керував київським Інститутом Національної Стратегії, згодом – Інститутом Горшеніна. Був також політичним консультантом штабу Віктора Ющенка, з 2003 року співпрацює з Віктором Януковичем та його політичним середовищем.

Антін Борковський – журналіст. Закінчив філософський факультет Львівського Університету ім. Івана Франка, нині там викладає. Член редакційної колегії часопису «ї» (Львів). Працював у газеті «Post-Postup», публікувався в «Україні молодій». Тепер працює в Західній Інформаційній Корпорації (ЗІК). Веде телевізійну програму «Люстрація».

В'ячеслав Брюховецький (нар. 1947 р.) – літературознавець, філолог, педагог, професор. Почесний президент Університету Києво-Могилянська Академія. Громадський діяч. Один з ініціаторів відродження Києво-Могилянської Академії, у 1991–2007 роках її ректор, а потім президент. Член ради

Фонду Ріната Ахметова «Розвиток України». Один з ініціаторів постанови групи «Першого грудня» – декларації українських інтелектуалів на двадцяті річницю референдуму про незалежність України.

Владислав Верстюк (нар. 1949 р.) – історик, професор. Керівник кафедри історії української революції 1917–1921 років в Інституті Історії Національної Академії Наук України. У 1997–2005 роках був заступником директора Інституту Східноєвропейських Досліджень НАНУ, а також заступником директора українського Інституту Національної Пам'яті. Автор численних публікацій з історії України ХХ століття.

Рафал Внук (Rafał Wnuk, нар. 1967 р.) – історик, габілітований доктор, викладач. Працює в Інституті Історії Люблінського Католицького Університету, де керує кафедрою історії тоталітарних систем. Працював також в Інституті Політичних Досліджень Польської Академії Наук. Науковий працівник Музею Другої світової війни. Головний редактор піврічника Інституту Національної Пам'яті „Pamięć i Sprawiedliwość”. Був редактором видання *Атлас польського незалежницького підпілля 1944–1956 (Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956)* (2007)). Остання публікація: «За перших совєтів». *Польська конспірація на Східних кресах II Речі Посполитої (вересень 1939 – червень 1941) („Za pierwszego Sowietów”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)* (2007)).

Тарас Возняк (нар. 1957 р.) – культуролог, політолог, засновник і головний редактор Незалежного Культурологічного Журналу «І», що виходить від 1989 року. Регулярно публікується у багатьох українських газетах і журналах, серед яких «Сучасність», «Критика», «День», «Дзеркало тижня», «Україна молода». Належить до ради Міжнародного Фонду «Відродження» та Фондації РАУСІ. Від 2012 року є директором Українського Центру Міжнародного PEN-Клубу в Києві.

Генрик Вуєц (Henryk Wujec, нар. 1940 р.) – політик, радник президента РП у суспільних справах. У часах ПНР діяч опозиції. Співпрацівник Комітету Захисту Робітників, потім член Комітету Громадської Самооборони KOR. Діяч «Солідарності». Член, а від 1988 до 1990 років секретар Громадянського Комітету при голові Незалежної Самоврядної Профспілки «Солідарність» Лехові Валенсі. Учасник нарад «круглого столу». У 1989–2001 роках посол Сейму РП. У 1999–2000 роках віце-міністр сільського господарства. Голова Польсько-Українського Форуму.

Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk, нар. 1961 р.) – україністка, професор. Викладає в Києво-Могилянській Академії. Працювала у Варшавському Університеті та Інституті Славістики ПАН, а також першим радником Посольства РП у Києві. Авторка наукових і публіцистичних текстів, есеїв і літературно-критичних статей. Перекладачка, організаторка польсько-українських культурних і наукових зустрічей. Публікувалася у часописах „Znak”, „Kultura”, „Kresy”, „Literatura na Świecie” та ін., а також у багатьох українських виданнях.

Ярослав Грицак (нар. 1960 р.) – історик, професор і завідувач кафедри історії України Українського Католицького Університету у Львові, директор Інституту Історичних Досліджень Львівського Національного Університету ім. Івана Франка. *Visiting profesor* Центрально-Європейського Університету у Будапешті. Автор книг: *Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.* (1996; польське видання 2000), *Страсті за націоналізмом* (2004), *Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота* (2006; польське видання 2010), *Життя, смерть та інші неприємності* (2008), *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje* (2009), *Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej* (z Izą Chruślińską, 2009).

Даріуш Гавін (Dariusz Gawin, нар. 1964 р.) – історик ідеї, філософ, професор. Від 1993 року працівник Інституту Філософії і Соціології Польської Академії Наук, тепер керівник відділу громадянського суспільства цього ж Інституту. Від 2005 року заступник директора Музею Варшавського Повстання. Член редакційної колегії часопису „Teologia Polityczna”. Публікувався у виданнях „Przegląd Polityczny”, „Res Publica Nowa”, „Teologia Polityczna”, „Znak” та ін. Автор книг: *Польща, вічний роман. Про зв'язки літератури і політики у XX столітті (Polska, wieczny romans. O związkach literatury i polityki w XX wieku, 2005)*, *Блиск і гіркота свободи. Есеї про польський досвід свободи (Blask i gorzyc wolności. Eseje o polskim doświadczeniu wolności, 2006)*, *Межі ліберальної демократії. Шкіци з політичної філософії й історії ідеї (Granice demokracji liberalnej. Szkice z filozofii politycznej i historii idei, 2007)*.

Павел Залевський (Paweł Zalewski, нар. 1964 р.) – політик, історик, посол Європейського Парламенту. Заступник голови Комісії Міжнародної Торгівлі. Ініціатор і голова EU–Ukraine Link Group в Європейському Парламенті. Був доповідачем про угоду про асоціацію з Україною від Комісії INTA. У 1991–1993 і 2007–2009 роках посол Сейму РП. У 2005–2007 роках голова Комісії Закордонних Справ. Діяч, м.ін., партії Право і Справедливість, заступник голови. Нині член партії Громадянська Платформа.

Марцін Заремба (Marcin Zaremba, нар. 1966 р.) – історик, соціолог, доктор, дослідник новітньої історії Польщі. Працівник Інституту Політичних Досліджень Польської Академії Наук, викладач Інституту Історії Варшавського Університету. Регулярно публікує історичні статті на шпальтах видання „Gazeta Wyborcza” і тижневика „Polityka”. Автор книг: *Комунізм, легітимізація, націоналізм: націоналістична легітимізація комуністичної влади в Польщі (Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce, 2001)*, *Велика тривога. Польща 1944–1947: народна реакція на кризу (Wielka trwoga: Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys, 2012)*.

Леонід Зашкільняк (нар. 1949 р.) – історик, професор. Заступник директора Інституту Українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ. Стажувався у Московському Університеті ім. Михайла Ломоносова, Варшавському Університеті та Центральноєвропейському Університеті у Будапешті. Автор понад 250 наукових праць. Член редакційних колегій часописів «Україна Модерна» та «Галичина». Член Комісії Істориків Польщі та України.

Лукаш Камінський (Łukasz Kamiński, нар. 1973 р.) – історик, доктор. Президент Інституту Національної Пам'яті. В Інституті працює від 2000 року, був заступником директора Бюро Громадської Освіти. Ад'юнкт в Історичному Інституті Вроцлавського Університету. Член редакції піврічника «Пам'ять і Справедливість», «Енциклопедії Солідарності», член колегії Бюлетеня Інституту Національної Пам'яті. Член наукової ради Інституту Дослідження Тоталітарних Режимів (Чеська Республіка). Займається проблематикою опозиції і суспільного опору щодо комуністичного режиму у 1944–1989 роках. Автор книг: *Поляки і нова дійсність 1944–1948. Форми позаінституційного, стихійного суспільного опору* (*Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego*, 2000), *Довідник апарату комуністичних таємних служб у Центрально-Східній Європі 1944–1989* (*A Handbook of the Communist Security Apparatus in East-Central Europe 1944–1989* (ред., 2005), *Шляхи до свободи Мідного басейну* (*Drogi do wolności Zagłębia Miedziowego*, 2006).

Георгій Касьянов (нар. 1961 р.) – історик, професор. Керівник відділу новітньої історії і політики в Інституті Історії НАНУ. Викладач Університету Києво-Могилянська Академія. Директор освітніх програм Міжнародного Фонду «Відродження» в Києві. Стипендіат Гарвардського й Кембриджського Університетів, а також Центральноєвропейського Університету в Будапешті. Автор багатьох публікацій, присвячених історії України у ХХ столітті.

Микола Княжицький (нар. 1968 р.) – депутат Верховної Ради України за списком Об'єднаної Опозиції «Батьківщина». Журналіст. Був керівником телевізійного каналу TVi, тепер голова редакційної ради цього ж телеканалу. Член Міжнародного Інституту Преси у Відні. Випускник факультету журналістики та міжнародних відносин. Працював генеральним директором Інформаційного Агентства УНІАН, був членом Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Павел Коваль (Paweł Kowal, нар. 1975 р.) – політик, історик, кандидат наук у галузі політології. Посол Європейського Парламенту, голова делегації комісії парламентської співпраці ЄС–Україна. Був послом Сейму РП, а в 2006–2007 роках – віце-міністром закордонних справ. Від 2011 року – голова партії «Польща – Найважливіша» („Polska Jest Najważniejsza”).

Пйотр Косевський (Piotr Kosiewski, нар. 1967 р.) – історик мистецтва, критик. Працівник Фондації ім. Стефана Баторія – керівник програми дискусій Фондації та зустрічей Форуму Польща–Україна. Постійний співпрацівник часопису „Tygodnik Powszechny”. Публікувався у виданнях „Arteon”, „Dziennik”, „Nowa Europa Wschodnia”, «Критика» (Київ), „Nowe Książki”, „Odra”, „Rzeczpospolita”, „Szum” і „Znak”.

Володимир Кулик (нар. 1963 р.) – політолог, історик, доктор наук. Працівник Інституту Політології й Етнології НАНУ. *Visiting professor* багатьох західних університетів, серед яких Гарвардський, Стенфордський, Колумбійський, а також Woodrow Wilson Center. Працював як журналіст. Був заступником головного редактора газети «День», керував політичною редакцією Інформаційного Агентства УНІАН.

Йоанна Курчевська (Joanna Kurczewska) – соціолог, історик ідеї, професор. Працює в Інституті Філософії і Соціології Польської Академії Наук та в Центрі Досліджень Античної Культури Варшавського Університету. Займається пограниччям соціології культури і соціології політики, особливо національно-ю проблематикою, питанням різних форм спільності та відношенням між традицією і модерністю.

Яцек Курчевський (Jacek Kurczewski, нар. 1943 р.) – соціолог, спеціалізується на соціології й антропології права та звичаїв, професор, габілітований доктор. Віце-маршалок Сейму РП першої каденції. Завідувач кафедри соціології звичаїв і права в Інституті Прикладних Суспільних Наук Варшавського Університету. У період ПНР діяв у демократичній опозиції. Член польського Гельсінського Комітету. Автор етичного кодексу цивільної служби. Автор книг, серед яких *Przeciw-obuczaje* (2006) та ін.

Томаш Лубенський (Tomasz Łubieński, нар. 1938 р.) – прозаїк, драматург, есеїст, перекладач. Головний редактор місячника „Nowe Książki”. Багатолітній член редакції тижневика „Kultura”, співпрацював з виданнями „Res Publika”, „Aneks” та „Zeszyty Literackie”. Автор книг: *Битися чи не битися? Про польські повстання (Bić się czy nie bić? O polskich powstaniach, 1978)*, *Червоно-білий (Czerwonobiały, 1983)*, *Герой нашого часу (Bohaterowie naszych czasów, 1986)*, *Ані триумф, ані смерть. Шкіци про Варшавське повстання (Ani tryumf, ani zgon. Szkice o Powstaniu Warszawskim, 2004)*, *Все в родині (Wszystko w rodzinie, 2004)*, *1939. Почалося у вересні (1939. Zaczęło się we wrześniu, 2009)* та ін.

Міхал Лучевський (Michał Łuczewski, нар. 1978 р.) – доктор соціології. Керівник Дослідницького Інституту Центру Думки Івана-Павла ІІ. Ад'юнкт в Інституті Соціології Варшавського Університету. Член редакції видання „44/Czterdzieści i Cztery”. Разом з Адріанною Купідурою та Пшемиславом Купідурою видав книжку *Цінність краєвиду. Розвиток простору сільських територій (Wartość krajobrazu. Rozwój przestrzeni obszarów wiejskich, 2011)*. У 2013 році отримав Нагороду ім. отця Юзефа Тішнера за книжку *Одвічний народ. Поляк і католик у Жмійонці (Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmijoncy, 2013)*.

Мирослав Маринович (нар. 1949 р.) – релігієзнавець, журналіст, перекладач, педагог, проректор Українського Католицького Університету у Львові, громадський діяч. Від 2010 року голова Українського PEN-Клубу. У період СРСР діяв із захисту прав людини, один із співзасновників Української Гельсінської Групи та української Amnesty International. Засновник Інституту Релігії і Суспільства в Богословській Академії у Львові (згодом – Український Католицький Університет). Член редакційної капітули Незалежного Культурологічного Журналу «Ї». Лавреат Нагороди ім. Серджіо Вейра ді Мелло за 2013 рік.

Володимир Маслійчук (нар. 1974 р.) – історик, доктор. Працівник філії Міжнародного Соломонового Університету в Харкові. Працював у Харківському Національному Університеті, Національній Академії Наук України, а також в Університеті Києво-Могилянська Академія. До 2011 року був секретарем часопису «Україна Модерна». Редактор порталу historians.in.ua.

Олег Медведєв (нар. 1969) – віце-президент Української PR-Ліги, політичний консультант. У 2003–2005 роках був радником Віктора Ющенка, з 2005 року працює з командою Юлії Тимошенко, був її радником як прем'єр-міністра і голови партії «Батьківщина». З 2012 року консультує Арсенія Яценюка, голову парламентської фракції «Батьківщина». Автор популярних колонок та блогів на тему гуманітарної політики.

Анджей Менцвель (Andrzej Mencwel, нар. 1940 р.) – історик літератури, літературний критик, історик і критик польської культури, антрополог культури, есеїст, публіцист, професор, габлітований доктор. Викладач Варшавського Університету. Від 1992 року керівник кафедри польської культури, у 1998–2005 роках директор Інституту Польської Культури Варшавського Університету, тепер голова ради цього Інституту. Останні публікації: *No! lo non sono morto... Як читати Легенду Молододі Польщі? (No! lo non sono morto... Jak czytać Legendę Młodej Polski?, 2001), Моя любов, Калінінград. Два споріднені подорожні есеї (Kaliningrad, moja miłość. Dwa pokrewne eseje podróżne, 2003), Антропологічна уява (Wyobraźnia antropologiczna, 2006), Вперше – родинна Європа (Rodzenna Europa po raz pierwszy, 2009).*

Ґжеґож Мотика (Grzegorz Motyka, нар. 1967 р.) – історик, професор. Від 2011 року заступник голови ради Інституту Національної Пам'яті. Науковий працівник Інституту Політичних Досліджень ПАН, викладач Ягеллонського Університету та ін. Був працівником Бюро Громадської Освіти Інституту Національної Пам'яті. Проводить дослідження польсько-українських стосунків у 1939–1989 роках, боротьби проти руху опору в Литві, Латвії, Естонії, Білорусі та Україні, а також політики органів безпеки ПНР щодо національних меншин. Отримав нагороду Memoria Iustorum за «зведення мостів у культурному діалозі між Польщею та Україною».

Анджей Новак (Andrzej Nowak, нар. 1960 р.) – історик, публіцист, викладач, радянолог, професор. Керівник відділу історії СРСР і Східної Європи Інституту Історії Польської Академії Наук та відділу історії Східної Європи Ягеллонського Університету. Був головним редактором двомісячника „Арсана”. Член багатьох редакційних рад і колегій, серед яких ради Колегіуму Східної Європи ім. Яна Новака-Єзьоранського, видання „Kwartalnik Historyczny”, а також Польсько-Російської Історичної комісії РАН-ПАН. Останні публікації: *Ab Imperio: новий погляд на історію Східної Європи (Ab Imperio: nowe spojrzenia na historię Europy Wschodniej, 2004), Історія політичних традицій. Пілсудський, Путін та інші (Historie politycznych tradycji. Piłsudski, Putin i inni, 2007), Страхи і ляхи. Трансформації польської пам'яті (Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci, 2012).* Лавреат численних нагород, серед яких нагорода видання „Przegląd Wschodni”, ректора Ягеллонського Університету та нагорода ім. Єжи Ґедройця.

Анджей Олеховський (Andrzej Olechowski, нар. 1947 р.) – політик і економіст, кандидат економічних наук. У 1992 році – міністр фінансів, у 1993–1995 роках – міністр закордонних справ, кандидував на президентських виборах у 2000 і 2010 роках. Один із засновників партії Громадянська Платформа

(Platforma Obywatelska). Нині – голова наглядової ради Торгового Банку (Bank Handlowy). Входить до керівництва багатьох організацій, м.ін., ECFR (Європейської Ради Закордонних Справ).

Гжегож Пац (Grzegorz Pac, нар. 1982 р.) – історик, публіцист. Заступник редактора кварталника „Więź”, у 2007–2008 роках секретар редакції. Працює в Лабораторії Середньовічної Історії Історичного Інституту Варшавського Університету. Публікувався в часописах: „Mówią Wieki”, „Przegląd Historyczny”, „Tygodnik Powszechny” і „W drodze”.

Андрій Портнов (нар. 1979 р.) – історик, доктор. Зараз викладає в Університеті Гумбольдта в Берліні. Редактор і співзасновник порталу historians.in.ua. У 2007–2010 роках був головним редактором часопису «Україна Модерна», працював радником Національного Інституту Стратегічних Досліджень. Автор книжок і численних статей, що стосуються історичної пам'яті та історіографії Центрально-Східної Європи.

Василь Расевич (нар. 1966 р.) – історик, блогер та есеїст, доктор. Працівник відділу новітньої історії України Інституту Українознавства НАНУ, викладач Школи Журналістики Українського Католицького Університету у Львові. Керівник відділу публікацій порталу Zaxid.net. Досліджує український націоналізм, зокрема в Галичині, а також історичну політику та політику пам'яті.

Адам Даніель Ротфельд (Adam Daniel Rotfeld, нар. 1938 р.) – політолог, юрист, професор, доктор юридичних наук. Член експертної групи НАТО з підготування нової стратегічної концепції Союзу, співголова Польсько-Російської Групи щодо Важких Питань. Голова дорадчої колегії генерального секретаря ООН щодо питань роззброєння. У 2001–2003 роках був віце-міністром, а згодом міністром закордонних справ (2005). Перед тим працював у Польському Інституті Міжнародних Справ, потім був директором Стокгольмського Міжнародного Інституту Дослідження Миру.

Микола Рябчук (нар. 1953 р.) – літературний критик, есеїст і публіцист, поет, заступник голови українського PEN-Клубу, працівник Центру Європейських Студій Університету Києво-Могилянська Академія, а також Studium Europi Wschodniej Варшавського Університету. Був заступником головного редактора місячника «Всесвіт» та керівником відділу критики часопису «Сучасність». Співзасновник київського часопису «Критика». Автор книг, серед яких: *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення* (2000; польське видання 2002), *Дві України: реальні межі, віртуальні ігри* (2003; польське видання 2004), *Сад Меттерніха* (2008; польське видання 2010), *Постколоніальний синдром. Спостереження* (2011), *Від «хаосу» до «стабільності»* (2012). Лавреат нагороди POLKFUL Foundation за діяльність задля поліпшення польсько-українських стосунків, а також лавреат польсько-української Нагороди Поєднання.

Александр Смоляр (Aleksander Smolar, нар. 1940 р.) – політолог, публіцист. Голова ради Фондації ім. Стефана Баторія. Член Європейської Ради Закордонних Справ (ECFR). Заступник голови наукової ради Інституту Гуманітарних Наук у Відні. Був радником прем'єра Тадеуша Мазовецького, а потім радником з питань закордонної політики прем'єр Ганни Сухоцької. Автор книжки *Tabu i niewinność*, (2010) та ін.

Даріуш Стола (Dariusz Stola, нар. 1963 р.) – історик, викладач, професор. Пов'язаний з Інститутом Політичних Досліджень Польської Академії Наук, Collegium Civitas, член Центру Дослідження Міграцій ПАН. Член Товариства Вільного Слова і Товариства «Відкрита Річ Посполита» та ін. Автор книг, серед яких: *Антисюніоністська кампанія в Польщі у 1967–1968 роках (Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968)*, (2000), *Золоті роки ПОРП: фінанси партії в декаді Герека (Złote lata PZPR: finanse partii w dekadzie Gierka)*, (2008) та *Країна без виходу? Міграції з Польщі у 1949–1989 роках (Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989)* (2010).

Томаш Стрик (Tomasz Stryjek, нар. 1964 р.) – історик, політолог, професор. Пов'язаний з Інститутом Політичних Досліджень Польської Академії Наук. Викладач Collegium Civitas. Автор книг: *Українська національна ідея міжвоєнного періоду (Українська ідея народова okresu międzywojennego)*, (2000), *Якого минулого потребує майбутнє? Інтерпретації національної історії в історіографії та публічних дискусіях в Україні у 1991–2004 роках (Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004)* (2007).

Максим Стріха (нар. 1961 р.) – академік, професор, політик, громадський діяч, письменник. Працівник Інституту Фізики Української Академії Наук та кафедри перекладу Гуманітарного Інституту Київського Університету ім. Бориса Грінченка. У 2008–2010 роках був заступником міністра освіти і науки. Належить до багатьох рад, серед яких Асоціація Українських Письменників, Громадська Рада при Державному Агентстві з питань Науки, Інновацій та Інформатизації України. Віце-президент Академії Наук Вищої Школи України. Член редакційних колегій, серед яких часопис «Всесвіт» та «Український фізичний журнал». Головний редактор часопису «Горизонти науки».

Роберт Траба (Robert Traba, нар. 1958 р.) – історик, політолог, культуролог, професор. Директор Центру Історичних Досліджень Польської Академії Наук у Берліні. Член правління Фондації Польсько-Німецької Співпраці. Спеціалізується на історії польсько-німецького пограниччя, а також Центрально-Східної Європи та Німеччини ХІХ–ХХ століть. Почесний професор Вільного Університету в Берліні. Засновник товариства Культурна Спільнота «Борусія» в Ольштині, головний редактор кварталника „Borussia”. Співголова Польсько-Німецької Підручникової Комісії. Раніше працював у Німецькому Історичному Інституті у Варшаві.

Мирослав Чех (Miroslaw Czech, нар. 1962 р.) – публіцист, політичний коментатор видання „Gazeta Wyborcza”. Член правління Об’єднання Українців у Польщі. У 1993–2001 роках був послом Сейму РП. Діяч Демократичної Унії (згодом – Унії Свободи), виконував, м.ін., функції генерального секретаря Унії Свободи. Член правління Фондації ім. С. Баторія.

Покажчик прізвищ

- Агібалов Василь 171
Азаров Микола 23
Айтматов Чингіз 82
Аксьонов Васілій 101
Альбваск Моріс 37
Антонович Володимир 146
Аркас Микола 41
Архипенко Олександр 147
Асман Алайда 46
Ахметов Рінат 178
- Бандера Степан 22, 24, 32, 33, 36, 37, 42, 43,
57, 117, 118, 120, 134, 163, 167
Баран Володимир 54, 177
Белза Владислав 48
Бенедикт XVI (Йозеф Алоїс Ратцінгер),
папа 96, 162
Бердиховська Богуміла (Berdychowska
Bogumiła) 157, 163, 165, 176, 177
Берлінґ Зигмунт, ген. 80
Берни Марія 159
Битнар Ян, псевдо «Рудий» 102
Бовуа Даніель (Beauvois Daniel) 83
Бойм Світлана 173
Бондаренко Кость 40, 142, 177
Борковський Антін (Borkowskyj Antin) 52,
97, 99, 161, 177
- Боровець Тарас, псевдо «Тарас Бульба» 37
Бортнянський Дмитро 147
Борусевич Богдан 175
Брежнєв Леонід 41, 171
Брюховецький В'ячеслав 55, 127, 177
Бубер Мартін 97
- Валенса Лех, президент 77, 178
Вебер Макс 103
Вельцер Гаральд 72
Вернадський Володимир 33, 34
Верстюк Владислав 38, 178
Вечоркевич Павел (Wieczorkiewicz Paweł) 102
Вишневецький Ярема, князь 118
Вігура Кароліна (Wigura Karolina) 165
Внук Рафал (Wnuk Rafał) 101, 178
Внук-Ліпінський Едмунд 175
Возняк Тарас (Wozniak Taras) 141, 161, 175,
178
Володимир Великий, князь 16
Вуєц Генрик (Wujec Henryk) 77, 178
Вулф Ларі (Wolff Larry) 83
В'ятрович Володимир (Wiatrowycz Wołodumyr) 95, 97, 156, 165, 166
- Гель Іван 162
Гільберґ Рауль 70

- Гітлер Адольф 31, 102, 106, 133, 167
Гнатюк Оля (Hnatiuk Ola) 56, 88, 176, 178
Горинь Михайло 162
Грицак Ярослав 50, 94, 155, 158, 160, 163, 164, 165, 179
Грушевський Михайло 16, 17, 19, 24
Гузар Любомир, кардинал 159
Гурвіц Едуард 32
- Ґавін Даріуш (Gawin Dariusz) 74, 103, 179
Ґерек Едвард (Gierek) 184
Громадзький Гжегож 175
Грос Ян Томаш (Gross Jan Tomasz) 64, 71, 72, 90, 103
- Дейвіс Норман 40
Джадт Тоні 106
Дзержинський Фелікс 172
Дзеванська Марта 174
Дмовський Роман 106
«Довбешка-Коробка» – див.: Перегіняк Григорій
Довгий Олесь 22
Довженко Олександр 147
Донцов Дмитро 31
- Еліас Норберт 72
Емерсон Ралф Волдо 107
- Журженко Тетяна 175
- Залевський Павел (Zalewski Paweł) 98, 179
Заремба Марцін (Zaremba Marcin) 103, 179
Зашкільняк Леонід 37, 40, 91, 94, 179
Земкевич Рафал (Ziemkiewicz Rafał A.) 31, 43
Зихович Пйотр (Zychowicz Piotr) 102
- Ільюшин Ігор 94
Ісаєвич Ярослав 166
Ісакович-Залеський Тадеуш, священник 54
- Кадан Микита 173
Кадирова Жанна 173
Калнієте Сандра 45
Камінський Лукаш (Kamiński Łukasz) 89, 153, 155, 157, 163, 166, 180
Каразін Василь 33, 34, 39, 43
Касьянов Георгій 49, 56, 113, 180
Катерина II Велика, цариця 32, 57, 117, 124, 134
Качинський Лех, президент 84, 164
Кваснєвський Александер, президент 79, 157, 158
Кедрин-Рудницький Іван 83
Кирил, патріарх 22
Киричук Юрій 94, 95
Ківалов Сергій 34
Кім Ір Сен 40
«Клим Савур» – див.: Клячківський Дмитро
Клячківський Дмитро (Роман), псевдо «Клим Савур» 55, 105
Княжицький Микола 33, 39, 50, 53, 123, 180
Коваль Павел (Paweł Kowal) 175, 180
Колесніченко Вадим 34, 49, 53, 54, 120, 155
Колаковський Лешек 7
Коморовський Броніслав, президент 77
Косєвський Пйотр (Kosiewski Piotr) 157, 171, 180
Костомаров Микола 146
Кравчук Леонід, президент 16, 21, 22, 28, 32, 114
Краєв Іван (Kraśew Iwan) 87
Кубік Ян 104
Кулик Володимир 24, 28, 31, 38, 44, 95, 119, 180
Куля Марцін 91
Купідура Адріанна 181
Купідура Пшемислав 181
Куронь Яцек 65, 67, 69, 163
Курчевська Йоанна (Kurczewska Joanna) 104, 106, 181

- Курчевський Яцек (Kurczewski Jacek) 80, 181
 Кучма Леонід, президент 16, 17, 21, 22, 25, 114, 117, 121, 157, 158, 164
 Кшемінський Адам 74
- Ленін Володимир (Владімір Ілліч Ульянов) 32, 41, 42, 134, 135, 172, 174
 Леопольд I, король 40
 Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) 16, 24
 Лисенко Микола 124
 Литвин Володимир 156
 Лінденбергер Томас (Lindenberger Thomas) 86
 Ліпський Ян-Юзеф (Lipski Jan Józef) 65, 66
 Лубенський Томаш (Łubieński Tomasz) 100, 103, 181
 Лукашенко Олександр, президент 34, 138
 Лучевський Міхал (Łuczewski Michał) 104, 181
 Любе Герман 106
- Мазепа Іван, гетьман 16, 19, 22, 23, 123, 147
 Мазовецький Тадеуш 77, 184
 Маланюк Євген 146
 Маринович Мирослав 50, 52, 53, 71, 95, 100, 157, 161, 164, 165, 167, 181
 Маслійчук Володимир 41, 192, 181
 Медведєв Олег 21, 24, 182
 Медведчук Віктор 156
 Менгеле Йозеф 72
 Менцвель Анджей (Mencwel Andrzej) 47, 78, 87, 182
 Меркулов Сергій 174
 Михед Олександр (Myched Ołeksandr) 173
 Міхалік Юзеф, архієпископ 167
 Міцкевич Адам 145
 Могильов Анатолій 124
 Мокшицький Мечислав, архієпископ 160
 Мотика Гжеґож (Motyka Grzegorz) 54, 93, 95, 97, 99, 182
- Мочар Мечислав 67
 Муфф Шанталь 71, 74
- Най Джозеф 8
 Наркевічюс Деймантас 172
 Новак Анджей (Nowak Andrzej) 42, 43, 47, 48, 63, 67, 71, 74, 83, 88, 96, 103, 182
- Овсянкін Михаїл 171
 Олеховський Анджей (Olechowski Andrzej) 97, 183
- Паскевич Іван, ген. 18, 23, 117, 134
 Пац Гжеґож (Pac Grzegorz) 153, 155, 157, 163, 183
 Перегіняк Григорій, псевдо «Довбешка-Коробка» 54
 Петлюра Симон, президент 22, 24
 Петро I Великий, цар 134
 Пілсудський Юзеф (Piłsudski), маршал 106, 182
 Покровський Михаїл 41
 Полонський Ентоні (Polonsky Antony) 70
 Поморський Адам 175
 Помян Кшиштоф 74
 Попович Мирослав 145
 Портнов Андрій (Портнов Андрей, Portnov Andriy) 25, 30, 43, 45, 48, 71, 83, 84, 88, 92, 98, 137, 176, 183
 Потьомкін Григорій, князь 117, 124
 Прошкін Олександр 52
 Путін Владімір (Putin), президент 45, 68, 75, 96, 164, 182
 Пушкін Олександр 145
- Расевич Василь (Rasewycz Wasyl) 35, 38, 105, 161, 183
 Реймонт Владислав 79
 Ренан Ернест 7
 Репін Ілля 28, 39
 Рик Яків 171

- Рильський Максим 145, 146
Рихард Анджей 175
Рідний Микола 11, 109, 129, 149, 169, 171–174, 176
Рікер Поль 174
Роксолана (Хюррем Хасекі Султан) 147
Ротфельд Адам Даніель (Adam Daniel Rotfeld) 27, 31, 35, 39, 41, 42, 45, 48, 183
Рутковська Ада (Rutkowska Ada) 166
Рябчук Микола (Riabczuk Mykoła) 21, 49, 133, 139, 173, 175, 183
- Сахаров Андрій 53
Свенціцький Марцін 175
Святослав (Шевчук), архієпископ 160
Секельський Томаш 167
Семка Пйотр 74
Сковорода Григорій 16
Смоляр Александер (Aleksander Smolar) 7, 71, 87, 106, 184
Снайдер Тімоті 165
Сталін Йосип (Йосип Віссаріонович Джугашвілі) 41, 45, 120, 124, 133, 135, 167
Стола Даріуш (Stola Dariusz) 46, 50, 56, 84, 89, 104, 166, 184
Століпін Петро 23, 124, 134, 135
Стрик Томаш (Stryjek Tomasz) 86, 99, 184
Стріха Максим 15, 23, 26, 35, 36, 38, 39, 42, 145, 184
Субтельний Орест (Subtelny Orest) 36
Суворов Олександр, маршал 57
Сухоцька Ганна 184
- Табачник Дмитро 23, 34, 49, 124
Тигипко Сергій 177
Тимошенко Юлія 22, 182
Тіто Йосип Броз, президент 102
Тожецький Ришард (Torzecki Ryszard) 99
Траба Роберт (Traba Robert) 70, 75, 184
Турчинов Олександр 53
Туск Дональд 82
- Фаріон Ірина 53, 54, 120
Фауленбах Бернд 86
Філяр Владислав 159
Франко Іван 16, 24, 179
Франко Франциско (Франциско Пауліно Ерменегілдо Теодуло Франко і Бамонде Салгадо Пардо де Андраде), ген. 164
Фрїшке Анджей 61, 67, 69, 73, 76–80, 84, 86, 89, 90
- Хмельницький Богдан, гетьман 16, 17, 80, 118, 123
Хруслінська Іза 179
Хрущов Микита 41
- Цісік Квітка 34
- Черновецький Леонід 22
Чех Мирослав (Czech Mirosław) 99, 176, 185
- Шаламов Варлаам 53
Шацька Барбара 175
Шевченко Тарас 16, 24, 41, 145
Шенцев Дмитро 34
Шептицький Андрей, митрополит 159, 161
Шернер Фердинанд, фельдмаршал 101
Шпорлюк Роман (Szporluk Roman) 83
Штайнбах Еріка 75
Шухевич Роман 33, 36, 37, 43, 117
- Щербицький Володимир 118
- Ющенко Віктор, президент 17, 18, 22, 37, 41, 57, 82, 114, 117, 121, 123, 156, 164, 177, 182
- Ярослав Мудрий, князь 16
Яніон Марія 103
Яніцька Ельжбета (Janicka Elżbieta) 103
Янукович Віктор, президент 17, 18, 22, 23, 34, 39, 49, 114, 117, 121, 177

Яценюк Арсеній 182

Beck Józef 102
Blacker Uilleam 25
Blaive Muriel 86

Dyhas Marta 49

Ekiert Arkadiusz 102
Etkind Alexander 25

Fedor Julie 25

Iwanek Mirosław 95,

Kadelbach Philipp 74
Kauffmann Sylvie 87

Kotyńska Katarzyna 49,

Nijakowski Lech M. 91, 158

Ribbentrop Joachim von 102
Rupnik Jacques 87
Rutkowska Ewa 83
Rutkowski Krzysztof 83
Rydz-Śmigły Edward 102

Saweneć Andrij 173
Schöpflin György 87

Urbański Marek 102

Wojciechowski Marcin 157

Фундація ім. Стефана Баторія, м.ін., видала:

Pamięć i polityka zagraniczna (*Пам'ять і закордонна політика*, 2006) – публікація присвячена значенню історії у стосунках Польщі з її сусідами: Німеччиною, Росією та Україною. У збірнику вміщено виступи Клауса Бахмана, Владислава Бартошевського, Богуміли Бердиховської, Марека Боровського, Броніслава Геремека, Марека Юрека, Здзіслава Краснодембського, Анджея де Лазарі, Тадеуша Мазовецького, Яна Рокіти, Адама Даніеля Ротфельда, Александра Смоляра, Дональда Туска, Казімежа-Міхала Уяздовського, Анни Вольф-Повенської та ін.

Pamięć jako przedmiot władzy (*Пам'ять як предмет влади*, 2008) – публікація присвячена стосункам пам'яті і влади упродовж останніх років у Польщі, порушує проблеми історичної політики, обсягу втручання державної влади у сферу пам'яті, ролі історичної пам'яті у творенні національної ідентичності, а також її значення у нинішніх стосунках з сусідами, передовсім з Німеччиною та Росією. У збірнику вміщено виступи Марека А. Ціхоцького, Мацея Яновського, Здзіслава Краснодембського, Марціна Круля і Йоанни Токарської-Бакір, а також великі фрагменти дискусії, організованої Фундацією ім. Стефана Баторія.

Sztuka jako rozmowa o przeszłości (*Мистецтво як розмова про минуле*, 2009) – публікація присвячена присутності історії в публічній дискусії і способу, в який говорять про минуле політики, публіцисти й інтелектуали, а також тому, як його представляють митці. Останніми роками в театрі, кіно й образотворчому мистецтві особливо часто з'являються твори, що критично описують польську історію і пам'ять. Отож, якими є подібності і відмінності між тим, як трактують історію митці, і способом, в який минуле присутнє в головній

течії публічної дискусії? У збірнику міститься запис дискусії за участі, м.ін., Марека Бейліна, Агнешки Голланд, Александра Смоляра, Адама Шимчика і Кшиштофа Варліковського.

Nowa twarz Rosji? (*Нове обличчя Росії?*, 2012) – публікація присвячена Росії після подій 2011–2012 років: парламентських і президентських виборів, а також великих демонстрацій на вулицях Москви та інших міст. У збірник включено виступи російських гостей та великі фрагменти дискусії під час конференції, організованої Фундацією ім. С. Баторія у квітні 2012 року. У ній брали участь: Сергій Давідс, Константін фон Еггерт, Маша Гессен, Владіслав Іноземцев, Александр Кінев, Єкатеріна Кузнєцова, Ніколай Петров, Ілья Пономарьов, Ольга Романова та ін.